

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΝΟΜΙΚΩΝ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΝΟΜΙΚΗΣ

ΕΡΓΑΣΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ ΤΩΝ ΕΦΑΡΜΟΓΩΝ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Υπ' όψιν καθηγητών κ. Δημητρόπουλου, κ. Φλογαίτη και λέκτορος κ. Γεραπετρίτη

“Η έκταση των περιορισμών της ελευθερίας έκφρασης της θρησκευτικής συνείδησης στα πλαίσια των κρατικών θεσμών, ιδίως όταν αυτή διαφέρει από την επικρατούσα θρησκεία. Η περίπτωση της ισλαμικής μαντίλας στα σχολεία της Γαλλίας και η ύπαρξη θρησκευτικών συμβόλων στα σχολεία”.

Επιμέλεια : ΓΕΡΟΝΤΙΔΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ (φοιτήτρια), ΑΜ 1 3 4 0 1 9 9 9 0 0 1 0 1

θερινό εξάμηνο 2004

ΕΙΣΑΓΩΓΗ- ΤΟ ΘΕΜΑ

Αντικείμενο της παρούσης εργασίας είναι η μελέτη των περιορισμών που επιβάλλονται στην ελευθερία έκφρασης της θρησκευτικής συνείδησης, ιδίως (και όχι αποκλειστικά) όταν αυτή διαφέρει από την επικρατούσα θρησκεία, στα πλαίσια των κρατικών θεσμών. Επιλέγη το συγκεκριμένο θέμα με αφορμή την πρόσφατη ψήφιση νόμου στην Γαλλία περί απαγόρευσης θρησκευτικών συμβόλων (και ιδίως των ισλαμικών μαντίλων) στα σχολεία, αλλά και την πρόσφατη δικαστική απόφαση στην Ιταλία, με την οποία κρίθηκε ως αντισυνταγματική η ύπαρξη του καθολικού σταυρού στις σχολικές αίθουσες. Επιπλέον, το θέμα κρίθηκε ως επίκαιρο και λόγω του «πολιτισμικού-θρησκευτικού πολέμου» που έχει ξεσπάσει μεταξύ Δύσης και Ανατολής, ο οποίος έδωσε λαβή για την επιβολή περιορισμών στα θρησκευτικά δικαιώματα των μειονοτήτων. Όμως, παρουσιάζει αντικειμενικά ιδιαίτερο επιπρόσθετο ενδιαφέρον για την Ελλάδα, καθώς τελευταία έχει αναζωπυρωθεί η συζήτηση γύρω από τις σχέσεις του Ελληνικού κράτους με την Ανατολική Ορθόδοξη Χριστιανική Εκκλησία, με αφορμή την διένεξη της τελευταίας με το Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως.

Αρχικά εξηγείται η έννοια της γενικής θρησκευτικής ελευθερίας και υπό τις δυο όψεις της, λόγω της σχέσης αλληλεξάρτησης και αλληλοσυμπλήρωσης που ενώνει την ελευθερία καθεαυτή της θρησκευτικής συνείδησης και εκείνη της έκφρασής της. Ακολουθεί μια σύντομη ιστορική αναδρομή ως προς τις σχέσεις κράτους-εκκλησίας, δεδομένου ότι η θρησκευτική ελευθερία κατοχυρώθηκε αρχικά ως αντίβαρο στην κρατική εξουσία. Έπεται η παράθεση των βασικότερων διεθνών νομοθετικών κειμένων που εγγυώνται σήμερα το υπό μελέτη δικαίωμα, με ιδιαίτερη αναφορά στην ΕΣΔΑ λόγω της υψίστης σημασίας της για τα θεμελιώδη δικαιώματα του ανθρώπου και με έμφαση στο θέμα των προβλεπόμενων ως δυνατών περιορισμών του δικαιώματος. Ακολουθεί η συγκριτική επισκόπηση της συνταγματικής και νομολογιακής αντιμετώπισης του ζητήματος σε αρκετές χώρες της Ε.Ε. και στην Αμερική. Η μελέτη του θέματος και από την ευρωπαϊκή και διεθνή οπτική γωνία κρίνεται αναγκαία, στο μέτρο που η θρησκευτική ελευθερία είναι θεμελιώδες πανανθρώπινο δικαίωμα και στο μέτρο που μπορεί να γίνει λόγος για έναν εξελισσόμενο κοινό ευρωπαϊκό νομικό πολιτισμό, ενώ άλλωστε συμβάλλει στην πιο

κριτική εξέταση των σχετικών ελληνικών συνταγματικών διατάξεων, οι οποίες και αναπτύσσονται λεπτομερώς εν συνεχεία. Ειδικά ως προς το ελληνικό Σύνταγμα, μετά την παρουσίαση της έννοιας της θρησκευτικής ελευθερίας ακολουθεί η αναλυτική παράθεση των οριοθετήσεων, γενικών και ειδικών και των όρων συνταγματικότητας των ενδεχομένων επιβαλλομένων περιορισμών. Η μεθοδολογική αυτή προσέγγιση του ζητήματος κρίνεται ότι συνάδει με τον τρόπο που η σημερινή ελληνική νομική θεωρία αντιλαμβάνεται τα στάδια του περιεχομένου ενός δικαιώματος, από την εφαρμογή του συνολικού περιεχομένου του έως την συρρίκνωση αυτού. Ακολουθεί η παρουσίαση και των αποδεκτών «εξωσυνταγματικών ορίων των περιορισμών», εφόσον και αυτοί εφαρμόζονται από τα ελληνικά δικαστήρια στην εξέταση ζητημάτων σχετικών με περιορισμούς ενός δικαιώματος. Παρατίθενται επίσης νομολογιακές εφαρμογές των ανωτέρω περιορισμών. Έπεται η παρουσίαση μιας βασικής συνταγματικά αναγνωρισμένης παρέκκλισης από την αρχή της θεσμικής προσαρμογής των δικαιωμάτων, αξιοποιούμενη ως «πέραςμα» στο κρίσιμο και ειδικότερο ζήτημα των επιβαλλομένων περιορισμών στο δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας στην Ελλάδα, δεδομένης της συνταγματικής αναγνώρισης επικρατούσης θρησκείας. Της λεπτομερούς παρουσίασης του ζητήματος προηγείται η έρευνα του βαθμού σύνδεσης κράτους-εκκλησίας σε άλλες χώρες της Ε.Ε., για τους ίδιους λόγους για τους οποίους παρουσιάστηκε στην αρχή της εργασίας η μελέτη των σχετικών διεθνών και ευρωπαϊκών νομικών κειμένων και νομολογιακών τάσεων, αλλά και προκειμένου να καταδειχθεί ως αβίαστο συμπέρασμα η «ιδιαιτερότητα» της Ελλάδος στο θέμα αυτό. Μελετώνται οι εθνικές συνταγματικές και νομοθετικές διατάξεις αλλά και βασικές δικαστικές αποφάσεις, στις οποίες είναι εμφανής σε επίπεδο νομικών συνεπειών η επιρροή της συνταγματικής αναγνώρισης επικρατούσης θρησκείας και ακολουθεί η παράθεση των «διλημάτων συνταγματικότητας» που προκύπτουν μέσα από αυτές, σε συνάρτηση πάντα με την ελευθερία έκφρασης της θρησκευτικής συνείδησης. Αναφορά γίνεται και στον τρόπο που η εκκλησία μεταχειρίζεται το γεγονός της μη-αποσύνδεσης του κράτους από αυτήν, προκειμένου να αναδειχθεί και η «πολιτική» πλευρά του θέματος. Στο τέλος παρουσιάζεται το συμπέρασμα της εργασίας.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1 ΟΙ ΔΥΟ ΟΥΕΙΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ.....	1
1.1 Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ.....	1
1.2 Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ Ή ΑΣΚΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ.....	1
2 ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΣΤΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ:ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΑΥΤΙΣΗ ΣΤΟΝ ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟ.....	2
3 Η ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΟΧΥΡΩΣΗ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΩΣ ΑΤΟΜΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΣΕ ΔΙΕΘΝΕΣ ΕΠΙΠΕΔΟ.....	4
4 ΟΙ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΣΕ ΔΙΕΘΝΕΣ ΕΠΙΠΕΔΟ.....	5
4.1 Η ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΔΙΑΚΗΡΥΞΗ ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ.....	5
4.2 ΤΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΜΦΩΝΟ ΑΤΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ.....	5
4.3 Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΥΜΒΑΣΗ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ.....	5
4.3.1 Η ΑΥΘΕΝΤΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 9 ΤΗΣ ΕΣΔΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ (ΕΔΔΑ).....	7
4.3.1.1 Η ΑΝΑΓΚΗ ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΗΣ ΠΡΟΒΛΕΨΗΣ ΤΩΝ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ.....	7
4.3.1.2 Η ΑΝΑΓΚΑΙΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΜΙΑΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ Ο ΣΥΣΧΕΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΜΕ ΤΗΝ ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΑΝΑΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑΣ.....	7
4.3.1.2.1 Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΚΑΤΑΛΛΗΛΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΞΥΠΗΡΕΤΗΣΗ ΤΟΥ ΕΚΑΣΤΟΤΕ ΕΠΙΔΙΩΚΟΜΕΝΟΥ ΣΚΟΠΟΥ.....	8
4.3.1.2.2 Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΑΝΑΓΚΑΙΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΞΥΠΗΡΕΤΗΣΗ ΤΟΥ ΕΚΑΣΤΟΤΕ ΕΠΙΔΙΩΚΟΜΕΝΟΥ ΣΚΟΠΟΥ.....	8
4.3.1.2.3 Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΑΝΑΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑΣ ΕΝ ΣΤΕΝΗ ΕΝΝΟΙΑ ΜΕΤΑΞΥ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΥ ΩΣ ΜΕΣΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΠΙΔΙΩΚΟΜΕΝΟΥ ΣΚΟΠΟΥ.....	8
4.4 ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ.....	8
5 ΟΙ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΣΤΑ ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ ΔΙΚΑΙΑ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ: ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ.....	10
5.1 ΟΙ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΣΤΑ ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΕΘΝΙΚΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΑ.....	10
5.1.1 ΤΟ ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΜΦΕΡΟΝ (ΓΑΛΛΙΑ).....	10
5.1.2 ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΩΝ ΑΛΛΩΝ (ΙΡΛΑΝΔΙΑ).....	10
5.1.3 Ο ΠΥΡΗΝΑΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ (ΓΕΡΜΑΝΙΑ ΚΑΙ ΔΑΝΙΑ).....	10
5.2 Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΩΝ ΔΥΝΑΤΩΝ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΣΧΕΤΙΚΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΩΝ.....	11
5.2.1 Η ΕΠΑΡΚΗΣ ΝΟΜΙΚΗ ΒΑΣΗ ΤΩΝ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ, ΤΟ ΥΠΕΡΤΕΡΟ ΔΗΜΟΣΙΟ ΣΥΜΦΕΡΟΝ ΚΑΙ Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΑΝΑΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΙΣΛΑΜΙΚΗΣ ΜΑΝΤΙΛΑΣ ΣΤΑ ΣΧΟΛΕΙΑ (ΕΛΒΕΤΙΑ).....	11

5.2.1.1 Η ΑΤΟΜΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΠΡΑΞΗ ΩΣ ΕΠΑΡΚΗΣ ΝΟΜΙΚΗ ΒΑΣΗ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΥ.....	11
5.2.1.2 Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΟΥΔΕΤΕΡΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΩΣ ΥΠΕΡΤΕΡΟ ΔΗΜΟΣΙΟ ΣΥΜΦΕΡΟΝ.....	12
5.2.1.3 Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΑΝΑΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑΣ ΩΣ ΜΕΘΟΔΟΣ ΑΡΣΗΣ ΤΗΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΗΣ ΜΕΤΑΞΥ ΤΟΥ ΚΟΣΜΙΚΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ.....	12
5.2.2 Η ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΑ ΕΠΙΒΟΛΗΣ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΣΚΟΠΙΑ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΜΙΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ (ΓΕΡΜΑΝΙΑ).....	13
5.2.3 Ο ΚΟΣΜΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΩΣ ΒΑΣΗ ΤΗΣ ΑΠΑΓΟΡΕΥΣΗΣ (ΓΑΛΛΙΑ ΚΑΙ ΒΕΛΓΙΟ).....	14
5.3 Η ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΣΧΕΤΙΚΗΣ ΑΠΑΓΟΡΕΥΣΗΣ ΣΤΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΓΓΛΟΣΑΞΟΝΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ (ΗΠΑ, Μ.ΒΡΕΤΑΝΙΑ) ΩΣ ΚΑΤΑΠΑΤΗΣΗΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ.....	14
5.4 ΟΙ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΕΚΦΡΑΣΗΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΜΕΤΑ ΤΗΝ 11 ^Η ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 2001.....	15
5.4.1 Η ΔΗΜΟΣΙΑ ΑΣΦΑΛΕΙΑ (<i>public security</i>) ΩΣ ΒΑΣΗ ΤΩΝ ΣΧΕΤΙΚΩΝ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ (ΗΠΑ, Μ. ΒΡΕΤΑΝΙΑ).....	15
5.4.2 ΟΙ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΩΣ ΕΠΑΚΟΛΟΥΘΟ ΤΟΥ «ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ» ΣΤΗΝ ΜΕΤΑ ΤΗΝ 11 ^Η ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ ΕΠΟΧΗ – ΝΟΜΙΚΗ ΒΑΣΗ Η ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗ ΔΙΑΚΗΡΥΞΗ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ.....	16
5.4.2.1 Η ΙΣΛΑΜΙΚΗ ΜΑΝΤΙΛΑ ΩΣ ΑΝΤΙΒΑΙΝΟΥΣΑ ΣΤΗΝ ΗΘΙΚΗ (<i>morality</i>) ΤΩΝ ΔΥΤΙΚΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΩΝ.....	16
5.4.2.2 Η ΙΔΕΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΥ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΥ ΩΣ ΓΝΩΡΙΣΜΑ ΤΟΥ ΙΣΛΑΜ ΚΑΙ Η ΑΠΕΙΛΗ ΤΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΔΗΜΟΣΙΑ ΤΑΞΗ (<i>public order</i>) ΤΩΝ ΠΛΟΥΡΑΛΙΣΤΙΚΩΝ ΔΥΤΙΚΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΩΝ.....	16
5.4.2.3 ΦΟΝΤΑΜΕΝΤΑΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΟ ΚΑΛΟ (<i>general welfare</i>).....	16
5.4.2.4 ΥΠΟΤΑΓΗ ΣΕ ΝΟΜΟΥΣ <i>ΘΕΙΟΥΣ</i> Η' <i>ΘΕΤΟΥΣ</i> ; : ΔΙΛΗΜΜΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ (<i>in a democratic society</i>).....	17
5.5 Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΟΥΔΕΤΕΡΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ, Η ΙΣΗ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΙΩΝ ΚΑΙ Η ΥΠΑΡΞΗ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΣΥΜΒΟΛΩΝ ΣΤΙΣ ΣΧΟΛΙΚΕΣ ΑΙΘΟΥΣΕΣ (ΙΤΑΛΙΑ ΚΑΙ ΕΛΒΕΤΙΑ).....	17
6 ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ 1975/1986.....	18
6.1 Η ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΟΧΥΡΩΣΗ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΥΠΟ ΤΙΣ ΔΥΟ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ ΤΗΣ: ΑΡΘΡΟ 13.....	18
6.1.1 Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ.....	18
6.1.1.1 ΤΟ ΑΠΑΡΑΒΙΑΣΤΟ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ.....	18
6.1.1.2 Η ΑΠΑΓΟΡΕΥΣΗ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΔΙΑΚΡΙΣΕΩΝ ΚΑΙ Η ΙΣΟΤΗΤΑ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΙΩΝ.....	18

6.1.2 Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΕΚΦΡΑΣΗΣ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΠΕΠΟΙΘΗΣΕΩΝ.....	19
6.1.2.1 Η ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΩΝ ΓΝΩΣΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΙΩΝ ΥΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΝΟΜΩΝ.	19
6.2 ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΑΣΚΗΣΗΣ ΤΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ	19
6.2.1 ΟΙ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ.	20
6.2.1.1 Η ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΟ <i>ΚΑΛΟ ΘΕΙΟ</i>	20
6.2.1.2 Ο <i>ΓΝΩΣΤΟΣ</i> ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ.	20
6.2.2 ΠΟΙΟΤΙΚΕΣ ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΑΣΚΗΣΗΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ.....	21
6.2.2.1 ΓΕΝΙΚΕΣ ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΕΙΣ: ΑΡΘΡΟ 5 ΠΑΡΑΓΡΑΦΟΣ 1 ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ.	21
6.2.2.1.1 ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ.....	21
6.2.2.1.2 ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΩΝ ΑΛΛΩΝ	22
6.2.2.1.3 ΤΑ ΧΡΗΣΤΑ ΗΘΗ	22
6.2.2.1.4 Η ΚΑΤΑΧΡΗΣΤΙΚΗ ΑΣΚΗΣΗ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ.	22
6.2.2.2 ΕΙΔΙΚΕΣ ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΕΙΣ : ΑΡΘΡΟ 13 ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ.	23
6.2.2.2.1 ΑΡΘΡΟ 13 ΠΑΡΑΓΡΑΦΟΣ 2.....	23
6.2.2.2.1.1 ΤΑ ΧΡΗΣΤΑ ΗΘΗ	23
6.2.2.2.1.2 Η ΔΗΜΟΣΙΑ ΤΑΞΗ	23
6.2.2.2.1.3 Η ΑΠΑΓΟΡΕΥΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΣΗΛΥΤΙΣΜΟΥ.	24
6.2.2.2.1.4 Η ΥΠΟΧΡΕΩΣΗ ΣΥΜΜΟΡΦΩΣΗΣ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΝΟΜΟΥΣ.	26
6.2.2.2.1.4.1 Η ΔΗΜΟΣΙΑ ΥΓΕΙΑ.....	26
6.2.2.2.1.4.2 Η ΠΑΙΔΕΙΑ.....	27
6.2.2.2.1.4.3 Η ΑΝΕΓΕΡΣΗ ΝΑΩΝ	28
6.3 ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΕΚΦΡΑΣΗΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ. .28	
6.3.1 Η ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ	28
6.3.2 Η ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΑ ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ ΜΟΝΟ ΣΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΕΚΦΡΑΣΗΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ.	28
6.3.3 Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΣΥΜΦΕΡΟΝΤΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΑ ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΟΥ ΝΟΜΟΘΕΤΗ.	29
6.3.4 Η ΝΕΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΡΥΘΜΙΣΗ ΤΩΝ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΤΟΥ 2003: ΤΟ ΑΡΘΡΟ 25 ΠΑΡΑΓΡΑΦΟΣ 1 ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ.....	29
6.3.5 ΟΙ ΟΡΟΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟ ΑΡΘΡΟ 25 ΠΑΡΑ.1	30
6.3.5.1 Η ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΕΠΙΦΥΛΑΞΗ ΥΠΕΡ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΩΣ ΑΝΑΓΚΑΙΑ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΗ ΤΗΣ ΔΙΑ ΝΟΜΟΥ ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ.....	30
6.3.5.2 Η ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΩΣ ΠΛΕΟΝ ΚΑΤΟΧΥΡΩΜΕΝΗ ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΑΝΑΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑΣ.....	31
6.3.5.2.1 ΟΙ ΤΡΕΙΣ ΕΙΔΙΚΟΤΕΡΕΣ ΕΚΦΑΝΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΤΗΣ ΑΝΑΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑΣ: ΚΑΤΑΛΛΗΛΟΤΗΤΑ, ΑΝΑΓΚΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΑΝΑΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑ ΕΝ ΣΤΕΝΗ ΕΝΝΟΙΑ.	31

6.3.5.2.2 ΜΙΑ ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΤΗΣ ΑΝΑΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑΣ ΕΝ ΕΥΡΕΙΑ ΕΝΝΟΙΑ ΣΕ ΖΗΤΗΜΑ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ.	31
6.3.6 ΤΑ «ΕΞΩΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΑ ΟΡΙΑ» ΤΩΝ ΔΥΝΑΤΩΝ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ.....	32
6.3.6.1 Η «ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΠΥΡΗΝΑ» ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ (<i>noyau intangible</i>).	32
6.3.6.2 Η ΚΑΤΑΧΡΗΣΤΙΚΗ ΕΠΙΒΟΛΗ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ.	33
6.3.7 Η ΘΕΣΜΙΚΗ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ.	33
6.4 Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΩΝ ΑΝΩΤΕΡΩ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΕΚΦΡΑΣΗΣ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΠΕΠΟΙΘΗΣΕΩΝ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΩΝ.	34
6.4.1 Η ΕΡΕΥΝΑ ΤΗΣ ΑΙΤΙΩΔΟΥΣ ΣΥΝΑΦΕΙΑΣ ΜΕΤΑΞΥ ΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΙΚΩΝ ΚΑΘΗΚΟΝΤΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΠΕΠΟΙΘΗΣΕΩΝ ΣΤΑ ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΧΟΛΕΙΑ.	34
6.4.2 ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΠΕΠΟΙΘΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ.	36
6.4.3 Η ΙΕΡΟΛΟΓΙΑ ΩΣ ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΟΣ-ΣΥΣΤΑΤΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΤΟΥ ΓΑΜΟΥ ΚΑΙ Η ΣΥΝΑΨΗ ΓΑΜΟΥ ΜΕ ΑΛΛΟΘΡΗΣΚΟ.....	36
6.4.4 Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ ΤΗΣ ΤΑΞΗΣ.....	36
6.4.5 Η ΑΡΝΗΣΗ ΠΑΡΟΧΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ ΑΝΤΙΘΕΤΩΝ ΠΡΟΣ ΤΑ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ ΠΙΣΤΕΥΩ ΤΟΥ ΑΤΟΜΟΥ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑΚΗΣ ΣΧΕΣΕΩΣ.....	36
6.5 Η ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΑ ΕΠΙΒΟΛΗΣ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΕΛΛΕΙΨΗ ΑΙΤΙΩΔΟΥΣ ΣΥΝΑΦΕΙΑΣ ΜΕΤΑΞΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΘΕΣΜΟΥ.....	37
6.6 «ΑΝΤΙΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΕΣ» ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ;.....	37
7 Η ΑΠΟΣΥΝΔΕΣΗ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΣΗΜΑΙΝΕΙ ΤΑΥΤΟΧΡΟΝΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΠΟΣΥΝΔΕΣΗ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ;.....	38
7.1 ΟΙ ΤΕΣΣΕΡΙΣ ΒΑΘΜΙΔΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΙΜΑΚΑ ΣΧΕΣΕΩΝ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ: ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΓΝΟΗΣΗ ΩΣ ΤΗΝ ΟΡΓΑΝΙΚΗ ΣΥΝΔΕΣΗ.....	38
7.1.1 ΚΡΑΤΗ ΜΕ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΠΛΗΡΟΥΣ ΧΩΡΙΣΜΟΥ.	38
7.1.1.1 ΓΑΛΛΙΑ.....	38
7.1.1.2 ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ.....	39
7.1.1.3 ΟΛΛΑΝΔΙΑ.....	39
7.1.1.4 ΒΕΛΓΙΟ.....	39
7.1.2 ΚΡΑΤΗ ΜΕ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΣΧΕΤΙΚΟΥ ΧΩΡΙΣΜΟΥ.....	40
7.1.2.1 ΑΥΣΤΡΙΑ ΚΑΙ ΓΕΡΜΑΝΙΑ.....	40
7.1.2.2 ΙΤΑΛΙΑ.....	40
7.1.2.3 ΙΣΠΑΝΙΑ.....	41
7.1.2.4 ΛΟΥΞΕΜΒΟΥΡΓΟ.....	41
7.1.3 ΚΡΑΤΗ ΠΟΥ ΕΝΙΣΧΥΟΥΝ ΜΙΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑ.....	41
7.1.3.1 ΙΡΛΑΝΔΙΑ.....	41
7.1.3.2 ΠΟΛΩΝΙΑ.....	41

7.1.4 ΚΡΑΤΗ ΜΕ ΕΠΙΣΗΜΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ: Η ΕΞΑΙΡΕΣΗ ΣΤΟΝ ΚΑΝΟΝΑ.....	42
7.1.4.1 ΔΑΝΙΑ: Η ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΤΩΝ ΣΚΑΝΔΙΝΑΒΙΚΩΝ ΚΡΑΤΩΝ.....	42
7.1.4.2 ΑΓΓΛΙΑ: Ο ΝΟΜΟΣ ΠΕΡΙ ΒΛΑΣΦΗΜΙΑΣ.....	43
8 ΕΛΛΑΔΑ.....	43
8.1 Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΑΡΘΡΟ 3 ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ.....	43
8.2 ΔΙΔΗΜΜΑΤΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ.....	44
8.2.1 Η ΠΡΟΜΕΤΩΠΙΔΑ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ.....	44
8.2.2 ΤΟ ΑΡΘΡΟ 3 ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΚΑΙ Η ΚΑΘΙΕΡΩΣΗ ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ.....	45
8.2.3 Ο ΟΡΚΟΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΗΣ ΖΩΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ.....	45
8.2.3.1 Ο ΟΡΚΟΣ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΑΡΘΡΟ 59 ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ.....	45
8.2.3.2 Ο ΟΡΚΟΣ ΤΩΝ ΒΟΥΛΕΥΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟ ΑΡΘΡΟ 59 ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ.....	46
8.2.4 Ο ΟΡΚΟΣ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΑΠΟΝΟΜΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ.....	46
8.2.4.1 Ο ΟΡΚΟΣ ΣΤΗΝ ΠΟΙΝΙΚΗ ΔΙΚΟΝΟΜΙΑ.....	46
8.2.4.2 Ο ΟΡΚΟΣ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΚΟΝΟΜΙΑ.....	47
8.2.4.3 Η ΣΥΜΒΑΤΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΟΡΚΟΥ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΓΕΝΙΚΑ ΤΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΑΠΟΝΟΜΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ ΜΕ ΤΑ ΑΡΘΡΑ 2, 13, 7 ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ.....	48
8.2.5 Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ ΩΣ ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΚΡΑΤΙΚΗ ΥΠΟΧΡΕΩΣΗ ΥΠΟ ΤΟ ΑΡΘΡΟ 16 ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ.....	49
8.2.5.1 Η ΣΥΜΒΑΤΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 16 ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΜΕ ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΤΩΝ ΓΟΝΕΩΝ ΠΡΟΣ ΕΠΙΛΟΓΗ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗΣ ΤΟΥ ΑΝΗΛΙΚΟΥ ΤΕΚΝΟΥ ΤΟΥΣ ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΑ άρ. 1518 ΑΚ ΚΑΙ 9 ΕΣΔΑ.....	49
8.2.5.2 Η ΣΥΜΒΑΤΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 16 ΜΕ ΤΑ άρ. 5 ΚΑΙ 13 ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ.....	50
8.2.5.3 Η ΚΑΤΗΧΗΤΙΚΗ ΦΥΣΗ ΤΟΥ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΣΤΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΣΕ ΣΥΝΑΡΤΗΣΗ ΜΕ ΤΗΝ ΜΗ ΑΝΕΠΤΥΓΜΕΝΗ ΠΑΙΔΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΙΚΑΝΟΤΗΤΑ.....	51
8.2.5.4 Η ΜΕΤΑΞΙΚΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ ΠΕΡΙ ΠΑΡΟΧΗΣ ΑΔΕΙΑΣ ΙΔΡΥΣΗΣ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΕΥΚΤΗΡΙΩΝ ΟΙΚΩΝ ΚΑΙ ΝΑΩΝ.....	52
8.2.5.4.1 Η ΣΧΕΤΙΚΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΣτΕ.....	53
8.2.5.4.1.1 Ο ΔΙΑΠΙΣΤΩΤΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΤΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ...53	
8.2.5.4.1.2 Η ΕΞΑΡΤΗΣΗ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΑ ΚΑΤΟΧΥΡΩΜΕΝΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΠΡΟΣ ΑΚΩΛΥΤΗ ΑΣΚΗΣΗ ΤΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ ΑΠΟ ΚΡΙΤΗΡΙΑ «ΕΞΩΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΑ».....	53
8.2.5.4.2 Η ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΑ ΠΡΟΒΛΕΠΟΜΕΝΗ ΣΥΜΠΡΑΞΗ ΤΟΥ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗ.....	54

8.2.5.4.3 ΤΟ ΙΔΙΑΙΤΕΡΟ ΣΧΕΤΙΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ.....	55
8.3 Η ΠΡΟΒΑΛΛΟΜΕΝΗ ΑΙΤΙΟΛΟΓΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΑΡΞΗ ΤΟΥ ΚΑΘΕΣΤΩΤΟΣ ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ.....	56
9 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ: Η ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ ΠΕΡΑΝ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΑ ΠΡΟΒΛΕΠΟΜΕΝΩΝ ΣΕ ΒΑΡΟΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΚΑΙ ΙΔΙΩΣ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΕΚΦΡΑΣΗΣ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΠΕΠΟΙΘΗΣΕΩΝ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΚΡΑΤΙΚΩΝ ΘΕΣΜΩΝ, ΩΣ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑ ΤΗΣ ΠΡΟΝΟΜΙΑΚΗΣ ΜΕΤΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ.....	58
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ:.....	59
Α Τίτλος εργασίας:.....	59
Β Περίληψη εργασίας:.....	59
Γ Λήμματα.....	60
Α Essay given title:.....	62
Β Essay summary:.....	62
Κ Entries.....	63
Δ Πηγές.....	65
1. Βιβλία.....	65
2. Άρθρα.....	66
3. Internet.....	67
4. Φύλλα εφημερίδων.....	67
5. Νομολογία εθνικών δικαστηρίων (κατά χρονολογική σειρά).....	67
6. Νομολογία ΕΔΔΑ.....	69
7. Νομολογία άλλων δικαστηρίων.....	69
8. Διεθνή νομοθετικά κείμενα.....	70
9. Άλλα ελληνικά κείμενα.....	70
Ε. Συντομογραφίες.....	70

1 ΟΙ ΔΥΟ ΟΥΕΙΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ.

Με τον όρο *θρησκευτική ελευθερία* νοείται τόσο η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης όσο και η ελευθερία της λατρείας¹.

1.1 Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ.

Η *ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης* αφορά στο ενδιάθετο φρόνημα του ανθρώπου σχετικά με την φυσική ή μεταφυσική θεώρηση του κόσμου, ιδίως σχετικά με το «θείο»². Αναλύεται ειδικότερα στην ελευθερία επιλογής, διατήρησης, αλλαγής ή εγκατάλειψης μιας συγκεκριμένης θρησκείας ή της θρησκείας γενικά ή της αθεΐας, χωρίς δυσμενείς για το άτομο συνέπειες, ενώ εξάλλου κατά τεολογική ερμηνεία συμπεριλαμβάνει την ελευθερία πληροφόρησης και εκπαίδευσης επί θρησκευτικών ζητημάτων³. Ως ειδικότερη μορφή της ελευθερίας της γνώμης και της εν γένει πνευματικής ελευθερίας (άρ.5 παρ.2,3 Συντ.)⁴, η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης κατοχυρώνει και το δικαίωμα δήλωσης ή μη των θρησκευτικών πεποιθήσεων ή της ανυπαρξίας τους⁵.

1.2 Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ Ή ΑΣΚΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ.

Όμως η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης θα ήταν μάταιη χωρίς την ταυτόχρονη κατοχύρωση και της ελευθερίας της λατρείας, ενώ και η ελευθερία της λατρείας θα ήταν αδύνατη χωρίς την προηγούμενη χρονικά κατοχύρωση της

¹ Αρ. Μάνεσης, *Συνταγματικά δικαιώματα, Ατομικές ελευθερίες α'*, Εκδόσεις Σάκκουλα, 1982, σελ.250.

² Αρ. Μάνεσης, *supra note 1*, σελ.250.

³ Π.Δ. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα α'*, Εκδόσεις Σάκκουλα, 1991, σελ.369, 370.

⁴ Αρ. Μάνεσης, *supra note 1*, σελ.247.

⁵ Την θέση αυτή υποστήριζε ήδη πριν προκύψει το ζήτημα της υποχρεωτικής αναγραφής του θρησκευόμενου στις πολιτικές ταυτότητες ο Αρ. Μάνεσης, σχετικά βλ. Αρ. Μάνεσης, *supra note 1*, σελ.251. Επίσης, Π.Δ. Δαγτόγλου, *supra note 3*, σελ.370 και Αντώνης Μανιτάκης, Εισήγηση στην Εθνική Επιτροπή των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, *Το Σύνταγμα*, 26, 2000, σελ.871-875.

ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης⁶. Έτσι η ελευθερία της λατρείας ή κατ' άλλη ορολογία της ασκήσεως της θρησκείας⁷ αναφέρεται στην εξωτερίκευση ακριβώς του ενδιάθετου φρονήματος το οποίο προστατεύει η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, κατά τρόπο ώστε οι δυο έννοιες να αλληλοσυμπληρώνονται και να αλληλεξαρτώνται. Είτε ατομικά είτε συλλογικά, είτε ιδιωτικά είτε δημόσια, είτε σε ειδικούς προς αυτό χώρους (π.χ. ναοί, συναγωγές) είτε στο ύπαιθρο (π.χ. λιτανείες, τελετές), το άτομο είναι ελεύθερο να εκφράζει τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του. Η ελευθερία της λατρείας δεν περιορίζεται μάλιστα στην ελευθερία του ατόμου να ασκεί τα θρησκευτικά καθήκοντά του ή γενικότερα να εκδηλώνει και να ενσαρκώνει τα θρησκευτικά πιστεύω του, αλλά επεκτείνεται και στην ελευθερία διάδοσης αυτών με στόχο τον προσεταιρισμό άλλων στο συγκεκριμένο θρησκευτικό δόγμα⁸, ερμηνεία που επιβεβαιώνει και η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ)⁹ και που άλλωστε αποτυπώνεται ρητά πλέον στο άρ.13 παρ.2 εδ.γ του Συντάγματος. Προστατεύεται επομένως η θρησκευτική διδασκαλία (π.χ. κατηχητικά), όχι όμως και ο προσηλυτισμός, δηλαδή η με αθέμιτα μέσα προσπάθεια διείσδυσης στην θρησκευτική συνείδηση του άλλου, όπως ρητά ορίζεται πλέον στο άρ.13 παρ.2 εδ.γ του Συντάγματος¹⁰.

2 ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΣΤΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ:ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΑΥΤΙΣΗ ΣΤΟΝ ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟ.

Η θρησκευτική ελευθερία είναι σήμερα νομικά κατοχυρωμένη τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο, κάτι που δεν ήταν ανέκαθεν εξίσου αυτονόητο. Και επειδή ως γνωστόν η νομοθετική εξουσία ανήκει στο Κράτος, χρήσιμη κρίνεται η ιστορική αναδρομή στον τρόπο της κρατικής αντιμετώπισης του ζητήματος της θρησκείας. Η ιστορική αυτή αναδρομή στοχεύει στην ανάδειξη της ιδιόμορφης σχέσης που συνδέει

⁶ Π.Δ.Δαγτόγλου, *supra note* 3, σελ.375.

⁷ Για μεγαλύτερη ανάλυση βλ. *ibid*, σελ.368.

⁸ *ibid*, σελ. 386.

⁹ Υπόθ. Κοκκινάκης κατά Ελλάδα, (ΕΔΔΑ) 3/1992/348/421, παρα.31,-2.

¹⁰ Βλ. άρ.13 παρ.2 εδ.γ' Συντ. και ν.δ.1363/1938, όπως τροποποιήθηκε από το ν.1672/1939, επίσης ΕφΑθ (Βούλευμα)2950/1930, Υπόθ. του Ουνίτη Αρχιερέα που προσηλυτίζει, Θέμις,1931, σελ.103 και ΑΠ 498/1961, Υπόθ. των Πεντηκοστιανών που προσηλυτίζουν Ορθόδοξες, ΠοινΧρον, 1962, σελ.212.

θρησκευτική και κρατική εξουσία, σχέση καθοριστικής σημασίας στα πλαίσια του παρόντος θεματικού αντικειμένου.

Κοινό χαρακτηριστικό των δυο πόλων του ζεύγματος εκκλησία-κράτος ήταν ανέκαθεν η εξουσία και κοινό πεδίο διεκδίκησης ο δημόσιος χώρος¹¹. Ως προς αυτά, εκκλησία και κράτος πέρασαν σταδιακά από την ταύτιση στον διαχωρισμό. Μέχρι την εξέλιξη της θρησκευτικής ανοχής ως αρχής της κρατικής δράσης, δυνατή είναι η σχηματική διάκριση τριών ιστορικών φάσεων. Αρχικά εκκλησία και κράτος συνεργάζονται αρμονικά στην άσκηση της εξουσίας. Η μεταρρύθμιση που θα ακολουθήσει με τον περιορισμό του ρόλου της εκκλησίας στα αμιγώς θεολογικά ζητήματα και το κράτος να αντλεί δύναμη από την πνευματική εξουσία, οφείλεται στην αντίδραση της κοινωνίας απέναντι στο δικαίωμα του ηγεμόνα να ορίζει ο ίδιος το θρήσκευμα των υπηκόων του (*cuius regio, eius religio*). Η γενική αποδοχή της υπεροχής του *θείου* έναντι του *θετού* δικαίου αποτελεί το θεμέλιο για την αντίταξη ατομικών θρησκευτικών υποχρεώσεων στη κρατική επιταγή¹². Υπό την επίδραση όμως του αναδυόμενου τον 16^ο αιώνα φιλελευθερισμού, αυτό που, αντιπαραβαλλόμενο στο κράτος, αρχικά χαρακτηρίζεται ως θρησκευτικό *καθήκον*, αναθεωρείται στην συνέχεια ως θρησκευτικό *δικαίωμα*. Έχει πια γεννηθεί η ιδέα της ισότητας όλων των θρησκειών, η ιδέα της θρησκευτικής ελευθερίας, που ρητά θα διακηρυχθεί πρώτα στις ΗΠΑ (1776)¹³ και μετά στην Γαλλία (1789)¹⁴. Με έναν είτε συνταγματικό είτε *de facto* διαχωρισμό, η θρησκεία ανεξαρτητοποιείται πλήρως από το κράτος και κατοχυρώνεται το ατομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας έναντι αυτού. Αποσυνδεδεμένα πια, επιδιώκουν διαφορετικούς σκοπούς: η μεν εκκλησία στοχεύει στην διατήρηση και την αύξηση των πιστών της και στην προστασία των δογμάτων της, το δε κράτος στοχεύει- ή τουλάχιστον πρέπει να στοχεύει- στην διασφάλιση της ανεμπόδιστης άσκησης της θρησκευτικής ελευθερίας

¹¹ Πηνελόπη Φουντεδάκη, *Σχέσεις κράτους και εκκλησίας στον ευρωπαϊκό χώρο*, Το Σύνταγμα, 26,2000,σελ.648-673, ειδ.σελ.649.

¹² Π.Δ.Δαγτόγλου,*supra note 3*,σελ.364.

¹³ άρ.16 του Bill of Rights, Virginia (USA), 1776.

¹⁴ Άρ.10 της γαλλικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη, 1789.

των πολιτών του σε συνδυασμό με την ανοχή, ιδίως όπως αυτή υπαγορεύεται σήμερα και από τις νέες δομές των πολύ-πολιτισμικών κοινωνιών¹⁵.

3 Η ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΟΧΥΡΩΣΗ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΩΣ ΑΤΟΜΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΣΕ ΔΙΕΘΝΕΣ ΕΠΙΠΕΔΟ.

Φτάνουμε έτσι σήμερα στην κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας ως ατομικού δικαιώματος αντιτασσόμενου έναντι του κράτους σε πλήθος διεθνών κειμένων, άλλα εκ των οποίων είναι εξοπλισμένα με άμεση νομική δεσμευτικότητα (και για την Ελλάδα με υπερνομοθετική ισχύ βάσει του άρ. 28 παρ. 1 Συντ.) και άλλα εκ των οποίων φέρουν απλώς ηθική, μα πάντως δικαιοπλαστική ισχύ. Ξεχωρίζουν η Οικουμενική Διακήρυξη του ΟΗΕ (1948)¹⁶, το Διεθνές Σύμφωνο Ατομικών και Πολιτικών Δικαιωμάτων (ΔΣΑΠΔ, Νέα Υόρκη, 1950, και όπως αυτό τροποποιήθηκε το 1966)¹⁷, η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ, Ρώμη, 1950)¹⁸, η Τελική Πράξη της Διασκέψεως για την ασφάλεια και συνεργασία στην Ευρώπη (Ελσίνκι,1975) και η Δήλωση των Ηνωμένων Εθνών «περί καταργήσεως κάθε είδους αδιαλλαξίας και διακρίσεων βάσει της θρησκείας ή της κοσμοθεωρίας» (1981).

Δεσμευμένα από τις διεθνείς συμβάσεις τις οποίες έχουν υπογράψει αλλά και από τα εθνικά τους Συντάγματα, τα κράτη υποχρεούνται πλέον τόσο στον σεβασμό της θρησκευτικής ελευθερίας του ατόμου υπό την διττή της έννοια (ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης και ελευθερία άσκησης αυτής) ως παράλειψη διακρίσεων βάσει θρησκευτικών κριτηρίων, όσο και στην προστασία του ατόμου από τέτοια διακριτική συμπεριφορά εκ μέρους ιδιωτών. Το άτομο είναι ελεύθερο να επιλέγει και να ασκεί *το ίδιο* το θρησκευτικό δόγμα που επιθυμεί, το δε κράτος και οι ιδιώτες είναι υποχρεωμένοι να σέβονται τις θρησκευτικές επιλογές του.

¹⁵ Πηνελόπη Φουντεδάκη, *supra note* 11, σελ.650.

¹⁶ άρ.18.

¹⁷ άρ.18 παρ.1 εδ.1.

¹⁸ Η ΕΣΔΑ επικυρώθηκε στην Ελλάδα με το ν.δ.53/1974.

4 ΟΙ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΣΕ ΔΙΕΘΝΕΣ ΕΠΙΠΕΔΟ.

Βέβαια, όπως όλα τα δικαιώματα, έτσι και η θρησκευτική ελευθερία δεν είναι ούτε αυτή «ελευθερία του Ροβινσώνα», με αναγκαία συνέπεια την οριοθέτησή της, ενίοτε δε και τον περιορισμό της¹⁹.

4.1 Η ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΔΙΑΚΗΡΥΞΗ ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ.

Η Παγκόσμια Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΟΗΕ, 1948) κατοχυρώνει την θρησκευτική ελευθερία, μα στο άρ. 29 παρα.2 δηλώνει ότι τα ατομικά δικαιώματα δύνανται να περιορισθούν (μόνο) προς τον σκοπό διαφύλαξης της ηθικής, της δημόσιας τάξης και του γενικού καλού μιας δημοκρατικής κοινωνίας.

4.2 ΤΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΜΦΩΝΟ ΑΤΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ.

Το άρ. 18 του ΔΣΑΠΔ αναγνωρίζει την δυνατότητα επιβολής περιορισμών στην θρησκευτική ελευθερία *μόνο* ως προς την έκφραση των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Στην παρα.3 προβλέπει ότι η ελευθερία έκφρασης της θρησκευτικής συνείδησης δύναται να υποβληθεί *αποκλειστικά* σε περιορισμούς τιθέμενους με νόμο (*prescribed by law*), που είναι αναγκαίοι για την προστασία της δημόσιας ασφάλειας, τάξης, υγείας ή την προστασία των χρηστών ηθών ή των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων (*necessary to protect public safety, order, health or morals or the fundamental rights and freedoms of others*)²⁰.

4.3 Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΥΜΒΑΣΗ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ.

Ιδιαίτερης μνείας αξίζει όμως η ΕΣΔΑ λόγω της μεγάλης σημασίας της για τα κράτη-μέλη της Ε.Ε. και της συχνής επίκλησής της εκ μέρους των πολιτών τους. Η ευρωπαϊκή αυτή σύμβαση, που στο άρ.14 θεσπίζει την αρχή της ισότητας όλων ως προς την απόλαυση των αναγνωριζομένων με τα υπόλοιπα άρθρα της δικαιωμάτων

¹⁹Για την σημαντική διαφορά μεταξύ *οριοθέτησης* και *περιορισμού* βλ. Α.Γ.Δημητρόπουλος, *Συνταγματικά Δικαιώματα*, ΙΙΙ, Ι έκδοση, 2004, σελ.68, 72,77.

²⁰ Όπως θα προκύψει παρακάτω, το άρ.18 ΔΣΑΠΔ συμβαδίζει πλήρως με το άρ.9 της ΕΣΔΑ.

ανεξαρτητως θρησκείας, ειδικότερα στο άρ.9 παρ.1 κατοχυρώνει ρητά την θρησκευτική ελευθερία, ενώ μάλιστα αναγνωρίζει το δικαίωμα των γονέων να επιλέξουν οι ίδιοι την θρησκευτική εκπαίδευση του παιδιού τους²¹. Με μία αρνητική όμως διατύπωση, που δεν στερείται σημασίας για τον τρόπο ερμηνείας της, η παρ.2 του άρ.9 της ΕΣΔΑ ορίζει «τα όρια των δυνατών περιορισμών» του δικαιώματος, βάσει της οποίας τυχόν περιορισμοί πρέπει να προβλέπονται από τον νόμο και να αποτελούν τα αναγκαία στα πλαίσια μιας δημοκρατικής κοινωνίας μέτρα για την δημόσια ασφάλεια ή για την προάσπιση της δημόσιας τάξης, υγείας και ηθικής ή για την προάσπιση των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων. Το κείμενο της παρ.2 του άρ.9 της ΕΣΔΑ είναι σαφές: περιορισμοί δύνανται να επιβληθούν *μόνο* στην ελευθερία της εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων μέσω της λατρείας, της διδασκαλίας, της άσκησης των θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών (*freedom to manifest one's religion in worship, teaching, practice and observance*). Για τον περιορισμό της ελευθερίας έκφρασης της θρησκευτικής συνείδησης, το Δικαστήριο του Στρασβούργου συχνά κάνει χρήση και των γενικών, αορίστων εννοιών του άρ.10 παρ.2 ΕΣΔΑ ως διάταξης γενικότερης έναντι αυτής του άρ.9²². Ενώ δηλαδή η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απόλυτη, η ελευθερία της «εξωστρεφούς» άσκησης της θρησκείας μπορεί να περιοριστεί. Κατά το Δικαστήριο μάλιστα του Στρασβούργου, βούληση των συντακτών του κειμένου της ΕΣΔΑ ήταν η συμφιλίωση των συμφερόντων των διαφόρων θρησκευτικών ομάδων και η εξασφάλιση του σεβασμού των θρησκευτικών πιστεύω τους, στα πλαίσια της σύγχρονης πολύ-πολιτισμικής και πολύ-θρησκευτικής δημοκρατικής κοινωνίας²³. Σχηματικά λοιπόν, τρεις είναι οι αναγκαίοι όροι νομιμότητας των περιορισμών της ελευθερίας άσκησης της θρησκείας: η νομοθετική πρόβλεψή τους (*prescribed by law*), η νομιμότητα του επιδιωκόμενου σκοπού (*legitimate aim*) και η αναγκαιότητά τους στα πλαίσια μιας δημοκρατικής κοινωνίας (*necessary in a democratic society*).

²¹ Άρ.2 του πρώτου πρόσθετου πρωτοκόλλου της Συμβάσεως.

²²Κωνσταντίνος Μπουχάγιαρ, Η άρση της σύγκρουσης των δικαιωμάτων της ελευθερίας έκφρασης και της θρησκευτικής ελευθερίας στις αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, *Διοικητική Δίκη*, 12, 2000 Α, σελ.285-297, ειδ.σελ. 285.

²³ Υπόθ. Κοκκινάκης κατά Ελλάδας (ΕΔΔΑ), *supra note 9*, παρα.33.

4.3.1 Η ΑΥΘΕΝΤΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 9 ΤΗΣ ΕΣΔΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ (ΕΔΔΑ).

Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΕΔΔΔ) έχει συμβάλει τα μέγιστα στην ερμηνεία των συγκεκριμένων αρχών (*principles*²⁴), αφού αφενός βάσει του άρ. 19 της ΕΣΔΑ, όλα τα δικαιώματα του Ά μέρους της Συμβάσεως τελούν υπό την εγγύηση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΕΕΑΔ) και του ΕΔΔΔ, αφετέρου βάσει του άρ. 53 ΕΣΔΑ, τα Συμβαλλόμενα κράτη δεσμεύονται να συμμορφώνονται με την ΕΣΔΑ όπως αυτή αυθεντικά ερμηνεύεται από το ΕΔΔΔ.

4.3.1.1 Η ΑΝΑΓΚΗ ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΗΣ ΠΡΟΒΛΕΨΗΣ ΤΩΝ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ.

Αναφορικά με την *ανάγκη νομοθετικής πρόβλεψης*, έχει διευκρινιστεί ότι απαιτείται ο σχετικός νόμος να είναι σαφής και ακριβής ως προς την διατύπωσή του. Ελλείψει τέτοιας σαφήνειας και ακρίβειας, η εύρεση του ακριβούς του νοήματος είναι δυνατή και μέσω της εθνικής νομολογίας²⁵.

4.3.1.2 Η ΑΝΑΓΚΑΙΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΜΙΑΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ Ο ΣΥΣΧΕΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΜΕ ΤΗΝ ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΑΝΑΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑΣ.

Ως προς την *αναγκαιότητα του περιορισμού στα πλαίσια μιας δημοκρατικής κοινωνίας* ως όρο της συμβατότητάς του με τα άρ. 9 και 10 ΕΣΔΑ, το ΕΔΔΔ αναγνωρίζει στα κράτη ένα ορισμένο περιθώριο εκτίμησης λόγω της απευθείας και συνεχούς επαφής τους με τους πολίτες τους. Σε κάθε περίπτωση όμως το ΕΔΔΔ είναι εκείνο που θα εκδώσει την τελική δεσμευτική δικαστική απόφαση περί συμβατότητας του περιορισμού με την ΕΣΔΑ²⁶ και αυτό θα γίνει εξετάζοντας: α) εάν η επέμβαση ανταποκρινόταν σε μια *επείγουσα κοινωνική ανάγκη* και β) εάν ήταν ανάλογη με τον επιδιωκόμενο σκοπό²⁷.

4.3.1.2.1 Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΑΝΑΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑΣ.

²⁴ *ibid*, παρα.36, όπου "*application of the principles*".

²⁵ *ibid*, παρα.36-41.

²⁶ Βλ. άρ. 19 και άρ. 53 ΕΣΔΑ.

²⁷ *Υπόθ. Wingrove v. UK*, απόφαση ΕΔΔΑ υπ' αριθμόν 19/1995/525/611 και *Υπόθ. Otto Preminger Institute v. Austria*, απόφ. ΕΔΔΑ υπ' αριθμόν 11/1993/406/485 και *Υπόθ. Kokkinάκης κατά Ελλάδος*, *supra note 9*, παρα. 47.

4.3.1.2.1 Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΚΑΤΑΛΛΗΛΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΞΥΠΗΡΕΤΗΣΗ ΤΟΥ ΕΚΑΣΤΟΤΕ ΕΠΙΔΙΩΚΟΜΕΝΟΥ ΣΚΟΠΟΥ.

Έτσι, οι περιορισμοί πρέπει καταρχήν να είναι *κατάλληλοι* για να εξυπηρετήσουν την ανάγκη της δημόσιας ασφάλειας ή δημόσιας τάξης ή υγείας ή ηθικής ή της προστασίας των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων.

4.3.1.2.2 Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΑΝΑΓΚΑΙΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΞΥΠΗΡΕΤΗΣΗ ΤΟΥ ΕΚΑΣΤΟΤΕ ΕΠΙΔΙΩΚΟΜΕΝΟΥ ΣΚΟΠΟΥ.

Δεν αρκεί όμως αυτό: οι περιορισμοί πρέπει επιπροσθέτως να είναι και *αναγκαίοι* για την εξυπηρέτηση του επιδιωκόμενου σκοπού, με την έννοια ότι, επί δυνατότητας επιλογής μεταξύ περισσοτέρων πρόσφορων περιοριστικών μέτρων, πρέπει να προκρίνεται εκείνο που επιφέρει τις ηπιότερες κατά διάρκεια και ένταση δυσμενείς συνέπειες για το περιοριζόμενο δικαίωμα.

4.3.1.2.3 Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΑΝΑΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑΣ ΕΝ ΣΤΕΝΗ ΕΝΝΟΙΑ ΜΕΤΑΞΥ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΥ ΩΣ ΜΕΣΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΠΙΔΙΩΚΟΜΕΝΟΥ ΣΚΟΠΟΥ.

Σε κάθε περίπτωση, θα πρέπει τα επερχόμενα μειονεκτήματα να μην υπερσκελίζουν τα πλεονεκτήματα. Τα μέτρα αυτά, ακόμη και αν σέβονται την αρχή της αναλογικότητας, θα πρέπει πάντως να λαμβάνονται προς εξυπηρέτηση μιας επείγουσας κοινωνικής ανάγκης, η εκτίμηση της οποίας να βασίζεται πάνω σε πραγματικά, αντικειμενικά, υπαρκτά δεδομένα²⁸.

4.4 ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ.

Και το σχέδιο του ευρωπαϊκού Συντάγματος απαγορεύει στο άρ.20 τις διακρίσεις βάσει, μεταξύ άλλων, και θρησκευτικών κριτηρίων, ως προς την απόλαυση των λοιπών αναγνωριζόμενων δικαιωμάτων, αντιστοιχώντας έτσι στο άρ.14 της ΕΣΔΑ²⁹. Απευθυνόμενο στην Ε.Ε., το άρ.22 επιβάλλει την υποχρέωση σεβασμού της πολιτισμικής και θρησκευτικής διαφορετικότητας. Πρόκειται όμως για ρήτρα μάλλον

²⁸ Κωνσταντίνος Μπουχάγιαρ, *supra note 22*, σελ.296,-7.

²⁹ F.Delperee, *Elements de comparaison, Belgique, Revue Europeene de droit public*, Vol.14-No 1, spring 2002, Esperia Publication Ltd, σελ.289-311, ειδ. σελ. 295.

υπερβολικά γενικόλογη συγκριτικά με την διατύπωση των εθνικών ευρωπαϊκών συνταγμάτων, αφού δεν απαιτεί έμπρακτη στήριξη των θρησκευτικών μειονοτήτων, αλλά αρκείται στην υποχρέωση ανοχής τους³⁰.

Απευθυνόμενο στα κράτη-μέλη, το άρθρο 21 επίσης διασφαλίζει την ισότητα όλων των πολιτών ως ανθρώπων έναντι του νόμου. Με την χρησιμοποίηση όμως γενικών αορίστων εννοιών, η διάταξη αυτή, που ερμηνεύεται ως *προδήλως* εκτεινόμενη και στις θρησκευτικές διακρίσεις³¹, αφήνει στα κράτη περιθώριο διακριτικής ευχέρειας να λαμβάνουν υπόψη τους κατά την νομοθετική δραστηριότητά τους διαφορές φυσικής, ηθικής και κοινωνικής φύσεως³².

Τέλος, το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ αντανακλάται και στο άρθρο 10 του σχεδίου του ευρωπαϊκού Συντάγματος, που κατοχυρώνει την ελευθερία των θρησκευτικών πεποιθήσεων, υπό τον όρο όμως ότι η εκδήλωσή τους δεν αντιβαίνει στην νομοθετικά κατοχυρωμένη δημόσια τάξη³³. Όπως η ΕΣΔΑ, έτσι και το σχέδιο του Ευρωπαϊκού Συντάγματος επιτρέπει περιορισμούς της θρησκευτικής ελευθερίας *μόνο* ως προς την εκδήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων, προφανώς υπό το ίδιο σκεπτικό με εκείνο των συντακτών της ΕΣΔΑ και απαιτώντας ερμηνευτικά την συνδρομή των τριών βασικών αρχών, της αναγκαιότητας, καταλληλότητας και αναλογικότητας³⁴.

³⁰ Chr. Grabenwarter, *Elements of Comparison, Austria*, σελ.275-289, ειδ.σελ.281 και J.E. Rytter/ M. Gotze, *Elements of Comparison, Denmark*, σελ.311-337, ειδ.σελ.321 και C.Gauthier/O.Dubos, *Elements de comparaison, France, Revue Europeene de droit public, supra note 29*, σελ.351-379, ειδ.σελ.361.

³¹ T.J. O' Dowd, *Elements of Comparison, Ireland, Revue Europeene de droit public, supra note 29*, σελ.427-585, ειδ.σελ. 553.

³² Το κείμενο του άρθρου στην αυθεντική του γλώσσα έχει ως εξής: " All citizens shall as human persons be held equal before the law. This shall not mean that the State shall not in its enactments have due regard to differences of capacity, physical and moral, and of social function".

³³ Το κείμενο του άρθρου στην αυθεντική του γλώσσα έχει ως εξής: " Nul ne doit etre inquiete pour ses opinions meme religieuses, pourvu que leur manifestation ne trouble pas l' ordre public etabli par la loi".

³⁴ *Supra note 27*.

5 ΟΙ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΣΤΑ ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ ΔΙΚΑΙΑ ΤΩΝ ΚΡΑΤΩΝ: ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ.

5.1 ΟΙ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΣΤΑ ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΕΘΝΙΚΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΑ.

Με τον ίδιο τρόπο κινούνται είτε τα επιμέρους εθνικά ευρωπαϊκά Συντάγματα είτε η νομολογία των εθνικών ευρωπαϊκών δικαστηρίων.

5.1.1 ΤΟ ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΜΦΕΡΟΝ (ΓΑΛΛΙΑ).

Στην Γαλλία, όπου συνταγματικά κατοχυρώνεται ο σεβασμός όλων των θρησκευμάτων και η ισότητα των πολιτών έναντι του νόμου ανεξαρτήτως θρησκείας³⁵, αναγνωρίζεται ταυτόχρονα η εξουσία του νομοθέτη να αποκλίνει από την αρχή αυτή για λόγους γενικού συμφέροντος, αρκεί η απόκλιση αυτή να τελεί σε άμεση σχέση με το αντικείμενο του νόμου που την θεσπίζει³⁶.

5.1.2 ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΩΝ ΑΛΛΩΝ (ΙΡΛΑΝΔΙΑ).

Το ιρλανδικό Σύνταγμα επίσης επιβάλλει στο κράτος την αποχή από διακρίσεις βάσει θρησκευτικών κριτηρίων³⁷, όμως το Ανώτατο Δικαστήριο της χώρας έχει κρίνει ότι τέτοιες διακρίσεις είναι δυνατές, (μόνο) εφόσον αυτό είναι αναγκαίο για την διαφύλαξη της επίσης κατοχυρωμένης στο Σύνταγμα εγγύησης της ελευθερίας διδασκαλίας και άσκησης της θρησκείας των άλλων³⁸.

5.1.3 Ο ΠΥΡΗΝΑΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ (ΓΕΡΜΑΝΙΑ ΚΑΙ ΔΑΝΙΑ).

Έναν ακόμη «περιορισμό του περιορισμού» αναγνωρίζει το γερμανικό και δανικό³⁹ Σύνταγμα, σύμφωνα με τον οποίο οι περιορισμοί όλων των ελευθεριών, άρα και της ελευθερίας της έκφρασης της θρησκευτικής συνείδησης πρέπει να αφήνουν άθιχτο τον πυρήνα της ουσίας του δικαιώματος.

³⁵ Άρ. 1 του γαλλικού Συντάγματος.

³⁶ C.Gauthier/O.Dubos, Elements de comparaison, France, *Revue Europeene de droit public*, supra note 29, σελ. 361, υποσημ.22 (Conseil Constitutionnel, 9 avril 1996, no 96,375 DC, *Recueil*, σελ.60).

³⁷ Άρ.40.1.2 και44.2.3 του ιρλανδικού Συντάγματος.

³⁸ T.J. O' Dowd, supra note 29, σελ. 555.

³⁹ Άρ.19 παρ.2 του γερμανικού και άρ. 52 παρ. 1 του δανικού Συντάγματος.

5.2 Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΩΝ ΔΥΝΑΤΩΝ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΣΧΕΤΙΚΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΩΝ.

Η ευρωπαϊκή νομολογία είναι πλούσια σε περιπτώσεις εφαρμογής των ανωτέρω περιορισμών.

5.2.1 Η ΕΠΑΡΚΗΣ ΝΟΜΙΚΗ ΒΑΣΗ ΤΩΝ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ, ΤΟ ΥΠΕΡΤΕΡΟ ΔΗΜΟΣΙΟ ΣΥΜΦΕΡΟΝ ΚΑΙ Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΑΝΑΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΙΣΛΑΜΙΚΗΣ ΜΑΝΤΙΛΑΣ ΣΤΑ ΣΧΟΛΕΙΑ (ΕΛΒΕΤΙΑ).

Για λόγους δημοσίου συμφέροντος και βάσει της αρχής της αναλογικότητας, απορρίφθηκε στην Ελβετία το έτος 1996 έφεση κατά πρωτοβάθμιας δικαστικής αποφάσεως, με την οποία κρινόταν ως νόμιμη η εκ μέρους της διεύθυνσης (ελβετικού) δημοσίου σχολείου επιβολή απαγόρευσης σε καθηγήτρια να φορά την ισλαμική μαντίλα κατά τις ώρες διδασκαλίας, πράγμα που κατά τις πεποιθήσεις της της επέβαλλε το Κοράνι⁴⁰. Η εφεσείουσα επικαλέστηκε παραβίαση του άρ. 9 ΕΣΔΑ και άρ.49 του ελβετικού Συντάγματος. Το Δικαστήριο τόνισε ότι η ελευθερία έκφρασης των θρησκευτικών πεποιθήσεων, όπως η φορά της μουσουλμανικής μαντίλας, δεν προστατεύεται κατά τρόπο απόλυτο ούτε ανήκει στον «σκληρό πυρήνα» της θρησκευτικής ελευθερίας (*noyau intangible*), υπενθυμίζοντας τους περιορισμούς που προβλέπει η παρ.2 άρ.9 ΕΣΔΑ. Παράλληλα υπενθύμισε ότι το ελβετικό Σύνταγμα επιτρέπει περιορισμούς της θρησκευτικής ελευθερίας, αρκεί αυτοί να στηρίζονται σε *επαρκή νομική βάση*, να ανταποκρίνονται σε *υπέρτερο δημόσιο συμφέρον* και να σέβονται την *αρχή της αναλογικότητας*⁴¹.

5.2.1.1 Η ΑΤΟΜΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΠΡΑΞΗ ΩΣ ΕΠΑΡΚΗΣ ΝΟΜΙΚΗ ΒΑΣΗ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΥ.

Ως προς την *επαρκή νομική βάση* (*base legale suffisante*) και εξειδικεύοντας την αναγκαιότητα νομοθετικής πρόβλεψης που προβλέπει η ΕΣΔΑ, το ελβετικό

⁴⁰ *Tribunal federal suisse (TF)*, Lausanne, 2P.419/1996-Arret de la IIe Cour de droit public du 12/11/1997 dans la cause X.c. Conseil d'Etat du canton de Geneve, *Revue Universelle des droits de l' homme*, 1998, Vol.10, No 1-2, σελ.53-58.

⁴¹ *Ibid*, σελ.55.

Δικαστήριο έκρινε ότι για τον περιορισμό δεν απαιτείται νόμος ειδικός, αλλά αρκεί αυτός να υποδεικνύει γενικά τις αξίες που πρέπει να τύχουν σεβασμού και να εξειδικευθούν έπειτα μέσω της εκδιδόμενης στα πλαίσια των ειδικών κυριαρχικών σχέσεων ατομικής διοικητικής πράξης. Η έρευνα της αρχής της αναλογικότητας και της ανταπόκρισης σε υπέρτερο δημόσιο συμφέρον πάντως διεξάγεται δικαστικά. Έτσι κρίθηκε ως επαρκής νομική βάση για την εκ μέρους της διεύθυνσης του σχολείου απαγόρευση το άρ.27 παρα.3 του Συντάγματος, που προβλέπει την θρησκευτική ουδετερότητα των εκπαιδευτικών και τον διαχωρισμό κράτους-εκκλησίας.

5.2.1.2 Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΟΥΔΕΤΕΡΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΩΣ ΥΠΕΡΤΕΡΟ ΔΗΜΟΣΙΟ ΣΥΜΦΕΡΟΝ.

Ως προς το *υπέρτερο δημόσιο συμφέρον (preponderant interet public)*, το Δικαστήριο έκρινε ότι τέτοιο αναμφισβήτητα συνιστά η θρησκευτική ουδετερότητα (*neutralite confessionnelle*) των σχολείων, με απώτερο στόχο όχι μόνο την προστασία των θρησκευτικών πεποιθήσεων μαθητών και γονέων, αλλά και την διασφάλιση της εύθραυστης «θρησκευτικής ειρήνης» (*paix religieuse*).

5.2.1.3 Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΑΝΑΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑΣ ΩΣ ΜΕΘΟΔΟΣ ΑΡΣΗΣ ΤΗΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΗΣ ΜΕΤΑΞΥ ΤΟΥ ΚΟΣΜΙΚΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ.

Ως προς την *αρχή της αναλογικότητας (proportionalite)*, ακολουθήθηκε η μέθοδος της σύγκρουσης συμφερόντων, αφενός της ατομικής ελευθερίας έκφρασης των θρησκευτικών πεποιθήσεων και αφετέρου του δημοσίου συμφέροντος για προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας μαθητών-γονέων και της θρησκευτικής ειρήνης γενικότερα. Βάσει του σκεπτικού αυτού, η θρησκευτική ουδετερότητα και ο κοσμικός χαρακτήρας της Ελβετίας επιβάλλουν στο κράτος και τους θεσμούς του την αποχή από δημόσιες πράξεις ή συμπεριφορές επικίνδυνες για την θρησκευτική ελευθερία των πολιτών στα πλαίσια μιας πλουραλιστικής κοινωνίας. Το Δικαστήριο τονίζει την μεγάλη σημασία της τήρησης αυτής της υποχρέωσης στα δημόσια σχολεία βάσει του υποχρεωτικού χαρακτήρα της εκπαίδευσης και βάσει του ότι το δημόσιο σχολείο συνιστά θεσμό του κράτους. Συνεπώς, οι καθηγητές εκφράζουν, αντιπροσωπεύουν τρόπο τινά το κράτος και οφείλουν να σέβονται την επιταγή της θρησκευτικής ουδετερότητας. Επιπλέον, κορωνίδα της θρησκευτικής ελευθερίας αποτελεί το άρ.27 παρα.3 του ελβετικού Συντάγματος, βάσει του οποίου τα σχολεία είναι ανοιχτά σε

όλους ανεξαρτήτως θρησκείας. Αυτό σημαίνει ότι όντως τα σχολεία είναι μέρος όπου συγκεντρώνονται πιστοί διαφόρων θρησκειών, με αποτέλεσμα αυτά να αποτελούν μέρος εύθραυστο για την θρησκευτική ειρήνη. Στα πλαίσια αυτά τονίζεται και πάλι ο ρόλος των καθηγητών, οι οποίοι λόγω της κυριαρχικής σχέσης τους με τους μαθητές ενδεχομένως επηρεάζουν τους τελευταίους με την τόσο φανερή και αποκάλυπτη έκφραση των θρησκευτικών πεποιθήσεών τους. Για όλους αυτούς τους λόγους, το Δικαστήριο έκρινε ότι σαφώς υπερέχει της ατομικής ελευθερίας έκφρασης των θρησκευτικών «πιστεύω» η θρησκευτική ελευθερία των μαθητών και η διατήρηση της θρησκευτικής ειρήνης και ισορροπίας στην δημόσια εκπαιδευτική κοινότητα, έτσι ώστε τελικά να κριθεί ότι συνάδει προς την αρχή της αναλογικότητας η απαγόρευση σε καθηγητές να φέρουν πάνω τους φανερά, έντονα θρησκευτικά σύμβολα κατά την άσκηση των εκπαιδευτικών καθηκόντων τους.

5.2.2 Η ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΑ ΕΠΙΒΟΛΗΣ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΣΚΟΠΙΑ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΜΙΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ (ΓΕΡΜΑΝΙΑ).

Η ίδια απαγόρευση είχε κριθεί ως νόμιμη και στην Γερμανία (1985), βάσει του ότι τέτοια συμπεριφορά αναπόφευκτα οδηγεί τους μαθητές στην προκατάληψή τους ως προς το περιεχόμενο της διδασκαλίας των καθηγητών⁴². Ωστόσο το Ανώτατο Δικαστήριο της χώρας έκρινε αργότερα (2003) ως υπερβολική και κατά συνέπεια ως αντιβαίνουσα στην αρχή της αναλογικότητας την ίδια ακριβώς απαγόρευση, αναγνωρίζοντας όμως την εξουσία των ομοσπονδιακών πολιτειών να λαμβάνουν μέτρα για την αποφυγή θρησκευτικής επιρροής στους μαθητές. Αποφεύγοντας να κρίνει το ευαίσθητο αυτό ζήτημα *ad hoc*, άνοιξε ουσιαστικά το δρόμο στην νομοθετική ρύθμιση του θέματος, με αποτέλεσμα τον Δεκέμβριο του 2003 να δημιουργηθεί στο κρατίδιο της Βαυαρίας σχέδιο νόμου, που απαγορεύει την μαντίλα στα σχολεία εκ μέρους των καθηγητών, με την επίκληση του συμβολισμού της μαντίλας ως μέσου έκφρασης της γυναικείας καταπίεσης και του πολιτισμικού διαχωρισμού.

Τα 7 εκ των 16 κρατιδίων υποστηρίζουν την απαγόρευση της μαντίλας εκ μέρους των καθηγητών (ενδεχομένως και των μαθητών) στα σχολεία, και τα 3 εξ αυτών εξετάζουν την επέκταση της απαγόρευσης στο σύνολο των κρατικών θεσμών⁴³.

⁴² *ibid*, σελ.56.

⁴³ Islamic Human Rights Commission, Briefing: Good practice on the Headscarf in Europe, 9/3/2004, Germany, <http://www.ihrc.org.uk/show.php?id=1030>.

5.2.3 Ο ΚΟΣΜΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΩΣ ΒΑΣΗ ΤΗΣ ΑΠΑΓΟΡΕΥΣΗΣ (ΓΑΛΛΙΑ ΚΑΙ ΒΕΛΓΙΟ).

Στην Γαλλία (1992), κρίθηκε νόμιμη η μη-ανανέωση συμβάσεως καθηγήτριας σχολείου, η οποία έφερε την μουσουλμανική μαντίλα κατά την ώρα διδασκαλίας, βάσει του ότι τέτοια συμπεριφορά παραβίαζε τον κοσμικό χαρακτήρα της γαλλικής Δημοκρατίας (*laïcité*) και την ελευθερία των μαθητών για διαμόρφωση της θρησκευτικής τους συνείδησης⁴⁴. Άλλωστε στην ίδια χώρα και με το ίδιο επιχείρημα πρόσφατα απαγορεύθηκε και στις μαθήτριες η μουσουλμανική μαντίλα στα δημόσια σχολεία, αλλά και οποιοδήποτε άλλο έντονο, «φανταχτερό» θρησκευτικό σύμβολο, συμπεριλαμβανομένων και των χριστιανικών⁴⁵.

Παρόμοια νομοθετική πρόταση αναμένεται και στο Βέλγιο, όπου ήδη έχει απαγορευθεί η *ολική* κάλυψη του προσώπου με θρησκευτικά σύμβολα⁴⁶.

5.3 Η ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΣΧΕΤΙΚΗΣ ΑΠΑΓΟΡΕΥΣΗΣ ΣΤΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΓΓΛΟΣΑΞΟΝΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ (ΗΠΑ, Μ.ΒΡΕΤΑΝΙΑ) ΩΣ ΚΑΤΑΠΑΤΗΣΗΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ.

Ως προς το ζήτημα αυτό όμως, οι απόψεις μοιάζουν να δίστανται, με την Ευρώπη να ακολουθεί μια πιο «αυστηρή» πολιτική από εκείνη των αγγλοσαξονικών χωρών. Μετά την αποβολή μαθήτριας από δημόσιο αμερικανικό σχολείο λόγω του ότι παραβίαζε τον σχολικό κώδικα ενδυμασίας φορώντας την ισλαμική μαντίλα τις ώρες διδασκαλίας, η αμερικανική κυβέρνηση επενέβη σαφώς υπέρ της νεαρής μαθήτριας, τονίζοντας ότι η ύπαρξη κανόνων ενδυμασίας στα σχολεία δεν δύναται να οδηγή στην καταπάτηση των συνταγματικών δικαιωμάτων, δηλαδή στην καταπάτηση της ελευθερίας έκφρασης της θρησκευτικής συνείδησης εκάστου και στο δικαίωμα της ίσης μεταχείρισης όλων ανεξαρτήτως θρησκευτικών πεποιθήσεων όπως αυτά κατοχυρώνονται από το Civil Rights Act (1964) και Religious Freedom Restoration

⁴⁴ *supra note 40*, σελ.56.

⁴⁵ Αξιοσημείωτη είναι η πλειοψηφία που συγκέντρωσε ο νόμος κατά την ψήφισή του από την γαλλική Εθνοσυνέλευση: εκ των 577 μελών της, μόλις 36 ψήφισαν κατά, ενώ άλλωστε κατά την τελική έγκριση του νόμου από την Γερουσία οι ψήφοι ήταν 276 υπέρ και 20 κατά.

⁴⁶ Islamic Human Rights Commission, Belgium, *supra note 43*.

Act 91993). Η υπόθεση έχει πάρει την δικαστική οδό και η εκδίκασή της αναμένεται τον προσεχή Νοέμβριο (2004)⁴⁷.

Και η Μ. Βρετανία φαίνεται να συμβαδίζει με τις ΗΠΑ, υπερασπιζόμενη το σχετικό δικαίωμα καθηγητών και μαθητών⁴⁸.

5.4 ΟΙ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΕΚΦΡΑΣΗΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΜΕΤΑ ΤΗΝ 11^η ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 2001.

5.4.1 Η ΔΗΜΟΣΙΑ ΑΣΦΑΛΕΙΑ (*public security*) ΩΣ ΒΑΣΗ ΤΩΝ ΣΧΕΤΙΚΩΝ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ (ΗΠΑ, Μ. ΒΡΕΤΑΝΙΑ).

Στις ΗΠΑ επίσης, απορρίφθηκε αίτηση μουσουλμάνας να μπορεί να έχει το πρόσωπό της καλυμμένο με την ισλαμική μαντίλα, σε φωτογραφία που θα υπήρχε πάνω στην άδεια οδήγησης (2003). Ενώ η ίδια επικαλέστηκε παραβίαση του δικαιώματος έκφρασης της θρησκευτικής της συνείδησης, το αμερικανικό ομοσπονδιακό Δικαστήριο της Florida έκρινε ότι η γυναίκα θα έπρεπε να εμφανιστεί στην φωτογραφία με πλήρες το πρόσωπό της για λόγους δημοσίας ασφάλειας, δεδομένης της ύπαρξης κινδύνου εκμετάλλευσης της αντίθετης δυνατότητας από φανατικούς ισλαμιστές, μετά τα γεγονότα της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 2001. Ο περιορισμός συνεπώς της επικαλούμενης ελευθερίας επεβάλλετο για λόγους δημόσιας ασφάλειας⁴⁹.

Αντίθετη όμως πολιτική πάνω στο ζήτημα αυτό ακολουθεί η Μ. Βρετανία, η οποία το 2000 εξέδωσε οδηγία, σύμφωνα με την οποία επιτρέπεται στις μουσουλμάνες να φορούν την μαντίλα τους σε φωτογραφίες διαβατηρίων, αρκεί να φαίνονται ολόκληρα τα χαρακτηριστικά του προσώπου τους⁵⁰.

⁴⁷ Terry Frieden, U.S. to defend Muslim girl wearing scarf in school, 30/3/2004, <http://cnn.law>.

⁴⁸ Βλ. την δήλωση του Γενικού Γραμματέα του βρετανικού Υπουργείου Εξωτερικών, Mike O' Brien, " Integrity does not need assimilation. The british identity can hold together different nations and cultures and the differences are part of Britain's power". Αναλυτικότερα, βλ. Islamic Human Rights Commission, UK, *supra note* 43.

⁴⁹ <http://edition.cnn.com/2003/LAW/06/06/florida.license.veil/index.html>.

⁵⁰ Issuing of passports to British Muslimahs wearing hijab, 11/4/2000, <http://www.ihrc.org.ukshow.php?id=144>.

5.4.2 ΟΙ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΩΣ ΕΠΑΚΟΛΟΥΘΟ ΤΟΥ «ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ» ΣΤΗΝ ΜΕΤΑ ΤΗΝ 11^Η ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ ΕΠΟΧΗ – ΝΟΜΙΚΗ ΒΑΣΗ Η ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΗ ΔΙΑΚΗΡΥΞΗ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ.

Γενικότερα όμως, μετά την 11^η Σεπτεμβρίου 2001, υποστηρίζεται ανοιχτά η αναγκαιότητα απαγόρευσης της ισλαμικής μαντίλας σε δημόσιους χώρους ή στα πλαίσια κρατικών θεσμών, κυρίως με την επίκληση των περιορισμών που προβλέπονται στο άρ.29 παρα.2 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΟΗΕ,1948).

5.4.2.1 Η ΙΣΛΑΜΙΚΗ ΜΑΝΤΙΛΑ ΩΣ ΑΝΤΙΒΑΙΝΟΥΣΑ ΣΤΗΝ ΗΘΙΚΗ (*morality*) ΤΩΝ ΔΥΤΙΚΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΩΝ.

Υποστηρίζεται ότι, ως σύμβολο καταπίεσης των γυναικών, η ισλαμική μαντίλα αντιβαίνει στην ηθική των δημοκρατικών, φιλελεύθερων, δυτικότερων κοινωνιών και άρα επιδέχεται περιορισμού βάσει του προαναφερθέντος άρθρου της Διακήρυξης (*morality*).

5.4.2.2 Η ΙΔΕΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΥ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΥ ΩΣ ΓΝΩΡΙΣΜΑ ΤΟΥ ΙΣΛΑΜ ΚΑΙ Η ΑΠΕΙΛΗ ΤΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΔΗΜΟΣΙΑ ΤΑΞΗ (*public order*) ΤΩΝ ΠΛΟΥΡΑΛΙΣΤΙΚΩΝ ΔΥΤΙΚΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΩΝ.

Ακόμη υποστηρίζεται ότι πρέπει να απαγορευθεί και για χάρη της δημόσιας τάξης (*public order*) , εφόσον ο ισλαμισμός προωθεί την ιδέα του πολιτισμικού και θρησκευτικού διαχωρισμού (*cultural and religious separatism*) σε κοινωνίες που αντιθέτως επιθυμούν την κοινωνική συνοχή και ειρήνη. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται για το ζήτημα αυτό στα πλαίσια του σχολείου, προσεγγίζοντας το σκεπτικό των ελβετικών δικαστηρίων περί ανάγκης θρησκευτικής ειρήνης και ισορροπίας στην δημόσια εκπαιδευτική κοινότητα⁵¹.

5.4.2.3 ΦΟΝΤΑΜΕΝΤΑΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΟ ΚΑΛΟ (*general welfare*).

Ως προς το γενικό καλό (*general welfare*), υποστηρίζεται η άποψη ότι ο ισλαμισμός δεν συμβάλλει στην οικονομική ανάπτυξη των κοινωνιών και άρα αντιτίθεται σε αυτό.

⁵¹ Βλ. *supra* note 40.

5.4.2.4 ΥΠΟΤΑΓΗ ΣΕ ΝΟΜΟΥΣ ΘΕΙΟΥΣ Η' ΘΕΤΟΥΣ ; : ΔΙΛΗΜΜΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ (*in a democratic society*).

Τέλος υποστηρίζεται ότι ο ισλαμισμός είναι εκ φύσεως αντίθετος στις αρχές της δημοκρατίας (*in a democratic society*), αφού αυτός απαιτεί υποταγή σε νόμους θείους, σε αντίθεση με την δημοκρατία, που επιδιώκει συμμόρφωση σε νόμους θετούς, προϊόντα των εκλεγόμενων λαϊκών αντιπροσωπειών⁵².

5.5 Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΟΥΔΕΤΕΡΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ, Η ΙΣΗ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΙΩΝ ΚΑΙ Η ΥΠΑΡΞΗ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΣΥΜΒΟΛΩΝ ΣΤΙΣ ΣΧΟΛΙΚΕΣ ΑΙΘΟΥΣΕΣ (ΙΤΑΛΙΑ ΚΑΙ ΕΛΒΕΤΙΑ).

Σ' ό,τι αφορά τον χριστιανικό σταυρό στις αίθουσες διδασκαλίας, το θέμα ήλθε στην επικαιρότητα με μία πρόσφατη απόφαση των ιταλικών δικαστηρίων μετά από αίτηση παροχής έννομης προστασίας εκ μέρους ενός μουσουλμάνου, του οποίου ο υιός παρακολουθούσε μαθήματα σε ιταλικά σχολεία. Ο αιτών μουσουλμάνος ζήτησε είτε την καθαίρεση του χριστιανικού σταυρού από τις ιταλικές σχολικές αίθουσες είτε την παράλληλη τοποθέτηση και των μουσουλμανικών συμβόλων δίπλα στα αντίστοιχα χριστιανικά, με το επιχείρημα ότι η μονομερής ύπαρξη θρησκευτικών συμβόλων σε χώρους όπου συγκεντρώνονται πιστοί διαφόρων θρησκειών, όπως το δημόσιο σχολείο, παραβιάζει το συνταγματικό δικαίωμα σε ίση μεταχείριση όλων ανεξαρτήτως θρησκείας. Το ιταλικό Δικαστήριο απέρριψε το αίτημα ανάρτησης και των μουσουλμανικών συμβόλων, διέταξε όμως την εντός προθεσμίας καθαίρεση του χριστιανικού σταυρού από τις αίθουσες του συγκεκριμένου ιταλικού σχολείου, εφαρμόζοντας την αρχή της ισότητας όλων ανεξαρτήτως θρησκείας και ενσαρκώνοντας τον κοσμικό χαρακτήρα της ιταλικής Δημοκρατίας. Ωστόσο η ύπαρξη του σταυρού στις ιταλικές σχολικές αίθουσες είναι υποχρεωτική με νόμο του έτους 1923, με αποτέλεσμα την αναμονή νέας εκδίκασης της υπόθεσης τον προσεχή Νοέμβριο (2004)⁵³.

Παρομοίως στην Ελβετία, όπου τα Δικαστήρια έκριναν ότι η απόφαση σχολικών αρχών για ανάρτηση του χριστιανικού σταυρού στις αίθουσες του σχολείου αντιβαίνει στην αρχή της θρησκευτικής ουδετερότητας των σχολείων που

⁵² John L. Perkins, Freedom and the banning of Islam's scarf, <http://www.alphalink.com.au/jperkins/scarf.htm>.

⁵³<http://newsvote.bbc.co.uk>.

εξαγγέλλεται στο άρ.27 παρα.3 του ελβετικού Συντάγματος. Το σκεπτικό του δικαστηρίου ήταν ότι η ύπαρξη τέτοιου συμβόλου αντιπροσωπεύει προς τους μαθητές την θέληση του σχολείου για αναφορά τους στην χριστιανική θρησκεία και πάντως θέτει την εκπαιδευτική διαδικασία υπό την επιρροή αυτής, έτσι ώστε να παραβιάζεται η θρησκευτική ουδετερότητα των σχολείων⁵⁴.

6 ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ 1975/1986.

Το ελληνικό Σύνταγμα, συνεχίζοντας την «παράδοση» από το Σύνταγμα της Επιδεύρου (1822), και αυτό κατοχυρώνει την θρησκευτική ελευθερία.

6.1 Η ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΟΧΥΡΩΣΗ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΥΠΟ ΤΙΣ ΔΥΟ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ ΤΗΣ: ΑΡΘΡΟ 13.

Η θρησκευτική ελευθερία κατοχυρώνεται στο άρ.13 του ελληνικού Συντάγματος υπό τις δυο εκδηλώσεις της: την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και την ελευθερία της λατρείας ή άσκησης της θρησκείας⁵⁵.

6.1.1 Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ.

6.1.1.1 ΤΟ ΑΠΑΡΑΒΙΑΣΤΟ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ.

Ρητά ορίζει το άρ.13 παρα.1 εδ.α Συντ. ότι η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη. Το απαραβίαστο ισχύει τόσο για τον κοινό νομοθέτη, όσο και για όλα τα όργανα της κρατικής εξουσίας. Επιτάσσει την κρατική αποχή από πράξεις ή συμπεριφορές προσβλητικές του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, όπως αυτή αναλύθηκε στις επιμέρους πτυχές της⁵⁶.

6.1.1.2 Η ΑΠΑΓΟΡΕΥΣΗ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΔΙΑΚΡΙΣΕΩΝ ΚΑΙ Η ΙΣΟΤΗΤΑ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΙΩΝ.

Το άρ.13 παρα.1 εδ.β ορίζει ότι η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός, όντας έτσι σε

⁵⁴*Tribunal federal suisse (TF)*, Lausanne, 2P.419/1996-Arret de la IIe Cour de droit public du 12/11/1997 dans la cause X.c. Conseil d'Etat du canton de Geneve, *supra note* 40, σελ.56,-7.

⁵⁵ Π.Δ. Δαγτόγλου, *supra note* 3, σελ.368, όπου βλ. και υποσημ.2.

⁵⁶ βλ.σελ.1 της παρούσης εργασίας.

πλήρη αρμονία με τα αντίστοιχα άρθρα 14 της ΕΣΔΑ και 20 του σχεδίου του ευρωπαϊκού Συντάγματος. Άλλωστε και το άρ.5 παρα.2, ως γενικότερη διάταξη και άρα επικουρική του άρ.13 παρα.1 εδ.α, κατοχυρώνει την απόλυτη προστασία της ζωής, τιμής και ελευθερίας όλων χωρίς διάκριση θρησκευτικών πεποιθήσεων.

Με την απαγόρευση των θρησκευτικών διακρίσεων σχετίζεται και η αρχή της ισότητας όλων των θρησκειών, που κατοχυρώνεται από το Σύνταγμα ερμηνευτικά μέσω της αναγνώρισης όλων των γνωστών θρησκειών⁵⁷.

6.1.2 Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΕΚΦΡΑΣΗΣ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΠΕΠΟΙΘΗΣΕΩΝ

Ως προς την ελευθερία έκφρασης των θρησκευτικών πεποιθήσεων, το άρ.13 παρα.2 ορίζει ότι κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη και ότι η λατρεία της τελείται ανεμπόδιστα υπό την προστασία των νόμων.

6.1.2.1 Η ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΩΝ ΓΝΩΣΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΙΩΝ ΥΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΝΟΜΩΝ.

Το άρ.13 παρα.2 Συντ. θέτει την λατρεία της θρησκείας υπό την προστασία των νόμων, έτσι ώστε, ενώ γενικά η διακήρυξη της ελευθερίας απαιτεί την αποχή του κράτους, η συνταγματική επιταγή της προστασίας απαιτεί ορισμένη παροχή. Ανταποκρινόμενος στην επιταγή αυτή, ο κοινός νομοθέτης προβαίνει όντως στην προστασία της ασκήσεως της θρησκείας, αφιερώνοντας το έβδομο κεφάλαιο του ειδικού μέρους του Ποινικού Κώδικα (άρ.198-201 ΠΚ) στα εγκλήματα επιβουλής της θρησκευτικής ειρήνης, ορίζοντας την κλοπή πράγματος αφιερωμένου στην θρησκευτική λατρεία από χώρο τέτοιο ως διακεκριμένη (άρ.374 α' ΠΚ) αλλά και μέσω άλλων διατάξεων του Ποινικού Κώδικα (άρ.175 παρα.2 και 176 ΠΚ)⁵⁸.

6.2 ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΑΣΚΗΣΗΣ ΤΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

Ήδη από το γράμμα του άρ.13 Συντ. προκύπτουν ορισμένες οριοθετήσεις της σχετικής ελευθερίας, άλλες εννοιολογικές και άλλες ποιοτικές.

⁵⁷ Υπό το Σύνταγμα του 1952 το ΣτΕ μιλούσε για «πραγμάτωση της εκ του Συντάγματος επιβαλλομένης από θρησκευτικής απόψεως ισότητας», ΣτΕ 1016/63 (Ολομ), Υπόθ. Καθολικού Μοναχού, Αρχείο Αποφάσεων ΣτΕ, 1964.

⁵⁸ Π.Δ. Δαγτόγλου, *supra note* 3, σελ.382.

6.2.1 ΟΙ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ.

6.2.1.1 Η ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΟ ΚΑΛΟ ΘΕΙΟ.

Καταρχήν, αν και δεν προκύπτει ευθέως από το γράμμα του Συντάγματος, ωστόσο γίνεται δεκτό ότι θρησκεία είναι μόνο εκείνη η πίστη ή μεταφυσική θεωρία που αναφέρεται στο *καλό θείο*, στην *καλή ανώτερη δύναμη*, όχι π.χ. και ο σατανισμός. Η πίστη που αναφέρεται σε «κακές ανώτερες δυνάμεις» δεν αποτελεί θρησκεία, τουλάχιστον όχι με την συνταγματικώς προστατευόμενη έννοια⁵⁹.

6.2.1.2 Ο ΓΝΩΣΤΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ.

Το Σύνταγμα προστατεύει μόνο την *γνωστή* θρησκεία, δηλαδή μόνο εκείνη που, αναφερόμενη στο *καλό θείο*, έχει *φανερά* και όχι κρυφά δόγματα, δημόσια διδασκόμενα, της οποίας η λατρεία επίσης ασκείται *φανερά*, ενώ η οργάνωση και οι σκοποί της επίσης είναι *φανεροί*⁶⁰. Κατά τεκμήριο, κάθε θρησκεία είναι *γνωστή* και συνεπώς ελεύθερη, εκτός αν αποδειχθεί από τις αρχές ο «κρυφός» της χαρακτήρας⁶¹.

⁵⁹ Α.Γ. Δημητρόπουλος, *supra note* 19, σελ. 184.

⁶⁰Βλ. Εφαθ1843/1987, Υπόθ. Γάμου χιλιαστών, ΝοΒ,1987, σελ.782, ΣΤΕ2105/75(Ολομ), Υπόθ. Οικογενειακού επιδόματος σε ζευγάρι χιλιαστών, Αρμεν,1977, σελ.242 και ΣΤΕ 2106/75(Ολομ), Υπόθ. του μάρτυρα του Ιεχωβά στο δημοτολόγιο της Κέρκυρας, Αρμεν,1977, σελ.242, όπου « Δόγμα ή θρήσκευμα αναγνωρισμένο κατά την έννοια του άρ.1371 ΑΚ είναι εκείνο που πληροί τις προϋποθέσεις της *γνωστής θρησκείας* του Συντάγματος, δηλαδή της εχούσης το μεν δοξασίας φανεράς και ουχί κρυφίας, δημοσία διδασκομένας, το δε λατρείαν επίσης φανεράν, αδιαφόρου όντως περαιτέρω εν όψει της κατοχυρούμενης υπό του Συντάγματος ελευθερίας της θρησκευτικής συνειδήσεως, αν το κατά τα άνω δόγμα αποτελεί αίρεσιν εν σχέσει προς την επικρατούσαν εν Ελλάδι θρησκείαν της ανατολικής ορθοδόξου του Χριστού Εκκλησίας, ως επίσης είναι αδιάφορον αν οι οπαδοί του ως είρηται δόγματος δεν διατηρούν εκκλησιαστικάς αρχάς ή αν οι θρησκευτικοί λειτουργοί αυτών στερούνται ιεροσύνης υπό την καθιερωμένη εν τη ορθοδόξω εκκλησία έννοιαν του όρου αυτού. Εξάλλου, ουδόλως προσαπαιτείται όπως το πληρούν τας ανωτέρων προϋποθέσεις δόγμα έχη τύχει και εγκρίσεως ή οιασδήποτε φύσεως αναγνωρίσεως δια πράξεως τινος της Πολιτείας ή της Εκκλησίας».

⁶¹ Π.Δ. Δαγτόγλου, *supra note* 3, σελ.380.

6.2.2 ΠΟΙΟΤΙΚΕΣ ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΑΣΚΗΣΗΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

Δεν είναι όμως ελεύθερη κατά το Σύνταγμα η άσκηση *οποιασδήποτε* γνωστής, αναφερόμενης στο καλό θείο θρησκείας. Η ελεύθερη άσκησή της υπόκειται τόσο στις γενικές οριοθετήσεις του άρ.5 παρα. 1 και 25 παρα.3 Συντ, όσο και στις ειδικές του άρ.13 παρα.2 εδ.β.

6.2.2.1 ΓΕΝΙΚΕΣ ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΕΙΣ: ΑΡΘΡΟ 5 ΠΑΡΑΓΡΑΦΟΣ 1 ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ.

Το άρ.5 παρα.1 Συντ. ορίζει ότι η άσκηση των δικαιωμάτων δεν δύναται να προσβάλλει το Σύνταγμα, τα δικαιώματα των άλλων ή τα χρηστά ήθη.

6.2.2.1.1 ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ

Το Σύνταγμα ως σύνολο αποτελεί την πρώτη γενική οριοθέτηση, κατά τρόπο ώστε η ελευθερία άσκησης της λατρείας να μην σημαίνει και εξουσία παραβίασης των συνταγματικών διατάξεων. Η οριοθέτηση του σχετικού δικαιώματος, όπως και όλων των δικαιωμάτων, προκύπτει πάντως και από το άρ.120 παρα.2 Συντ., που προστάζει την σεβασμό του Συντάγματος⁶².

Ιδιαίτερα ενδιαφέρον παράδειγμα οριοθέτησης της θρησκευτικής ελευθερίας από το ίδιο το Σύνταγμα είναι ο ισχυρισμός της «Επιτροπής δια την Αναγνώρισιν της Ελληνικής Θρησκείας του Δωδεκαθέου» ότι δήθεν παραβίαζε την ελευθερία ανεμπόδιστης άσκησης των λατρευτικών τους πράξεων η χρησιμοποίηση του Παρθενώνα εκ μέρους της Ελληνικής Πολιτείας ως χώρου τέλεσης εορταστικών εκδηλώσεων υποδοχής της νέας χιλιετίας, με το επιχείρημα ότι ο Παρθενώνας αποτελεί αυτοδικαίως ενεργό χώρο λατρείας του Δωδεκαθέου. Ο ισχυρισμός αυτός κρίθηκε ως αβάσιμος. Βάσει του άρ. 5 παρα.1 Συντ., η ελευθερία άσκησης των λατρευτικών πράξεων οριοθετείται από τον σχετικό νόμο, ο οποίος διασφαλίζει την δυνατότητα των ατόμων να διεκδικήσουν την χορήγηση άδειας ίδρυσης και λειτουργίας ευκτήριου οίκου σε κτίριο που θα ανεγείρουν οι ίδιοι ή θα τους παραχωρήσει ενδεχομένως η αρμόδια δημόσια αρχή⁶³. Οριοθετείται όμως και από το Σύνταγμα και ειδικότερα το άρ. 24 παρα.1 αυτού, βάσει του οποίου ο Παρθενώνας αποτελεί μνημείο προστατευόμενο, με πολιτισμική εμβέλεια και ιστορική αξία κατά πολύ υπερβαίνουσα και την λατρευτική χρήση για την οποία το προόριζαν οι αρχαίοι Αθηναίοι και την σύνδεσή του με την συγκεκριμένη ιστορική περίοδο του ελληνικού

⁶²Α.Γ. Δημητρόπουλος, *supra note* 19, σελ. 62.

⁶³ α.ν. 1363/1938, α.ν. 1672/1939, β.δ. 20-5/2.6.1939.

και παγκόσμιου πολιτισμού, ώστε να μην δικαιολογείται τελικά ο παραπάνω ισχυρισμός της Επιτροπής⁶⁴.

6.2.2.1.2 ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΩΝ ΑΛΛΩΝ

Τα δικαιώματα των άλλων ως επιπλέον όριο της θρησκευτικής ελευθερίας ούτως ή άλλως συμπεριλαμβάνονται στην πρώτη οριοθέτηση, δηλαδή σε εκείνη του Συντάγματος. Η ελεύθερη άσκηση της λατρείας δεν δύναται να προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων, τόσο τα συνταγματικά όσο και τα προβλεπόμενα από την κοινή νομοθεσία⁶⁵.

6.2.2.1.3 ΤΑ ΧΡΗΣΤΑ ΗΘΗ

Τρίτη γενική οριοθέτηση αποτελούν τα χρηστά ήθη. Η γενική αυτή ρήτρα είναι ευρύτερη εκείνης του άρ.181 του Αστικού Κώδικα. Μπορεί να λεχθεί ότι ανήθικη, άρα και απαγορευμένη άσκηση της λατρείας είναι εκείνη που προσβάλλει την ανθρώπινη αξία και τα συνταγματικά δικαιώματα που την εξειδικεύουν⁶⁶.

6.2.2.1.4 Η ΚΑΤΑΧΡΗΣΤΙΚΗ ΑΣΚΗΣΗ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ.

Τέλος, το άρ. 25 παρα.3 Συντ. θέτει μια τέταρτη γενική οριοθέτηση του δικαιώματος, απαγορεύοντας την καταχρηστική άσκησή του. Η καθ' όλα νομότυπη άσκηση ενός δικαιώματος παύει να είναι δικαίωμα και άρα και συνταγματικά ανεκτή, όταν ενέχει μια ποιοτικά (ή ποσοτικά) υπερβολική συμπεριφορά. Η άσκηση της λατρείας είναι καταχρηστική, όταν ο ασκών το δικαίωμά του εκμεταλλεύεται την εξουσία που του αναγνωρίζει η έννομη τάξη για σκοπούς εντελώς ξένους προς εκείνους για τους οποίους του παρεσχέθη το σχετικό δικαίωμα και πάντως για σκοπούς αντίθετους προς την έννομη τάξη⁶⁷.

⁶⁴ Γ.Β.Καμίνης, Αποφάσεις Ανεξάρτητων Διοικητικών Αρχών, Αφιέρωμα:Συνήγορος του Πολίτη και θρησκευτική ελευθερία, *ΤοΣ*, 26, 2000, σελ.597-617, ειδ.σελ.608,-9, Πόρισμα 13143/99/2.2 (20.1.2000).

⁶⁵ Α.Γ. Δημητρόπουλος, *supra note 19*, σελ.63.

⁶⁶ *ibid*, σελ.63.

⁶⁷ *ibid*, σελ.65,-6.

6.2.2.2 ΕΙΔΙΚΕΣ ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΕΙΣ : ΑΡΘΡΟ 13 ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ.

Πέραν όμως των γενικών οριοθετήσεων, η άσκηση της λατρείας υπόκειται και σε ορισμένες ειδικές οριοθετήσεις που προκύπτουν απευθείας από το άρ.13 Συντ. Όπως έχει σημειώσει το ΣτΕ, «το υπό του άρ. 13 κατοχυρούμενο ατομικό δικαίωμα επί την ακώλυτον άσκησιν της θρησκευτικής λατρείας, τόσον ιδιωτικής όσο και δημοσίας, ούτε ως απεριόριστον ούτε ως ανέλεγκτον τίθεται, τελεί δε, κατά την έννοια των σχετικών συνταγματικών διατάξεων, υπό τας προϋποθέσεις του χαρακτήρος της θρησκείας ως γνωστής και ουχί κρυφίας, της μη προσβολής της δημοσίας τάξεως ή των χρηστών ηθών και της μη διενεργείας παρά των οπαδών της περί ης εκάστοτε θρησκείας προσηλυτισμού»⁶⁸.

6.2.2.2.1 ΑΡΘΡΟ 13 ΠΑΡΑΓΡΑΦΟΣ 2.

Το άρ.13 παρα.2 ορίζει ότι η άσκηση της λατρείας δεν επιτρέπεται να προσβάλλει την δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη.

6.2.2.2.1.1 ΤΑ ΧΡΗΣΤΑ ΗΘΗ

Τα χρηστά ήθη αποτελούν ούτως ή άλλως γενική οριοθέτηση της ελευθερίας άσκησης της λατρείας βάσει του άρ.5 παρα.1 Συντ. και έχουν την ίδια έννοια όπως σε αυτό.

6.2.2.2.1.2 Η ΔΗΜΟΣΙΑ ΤΑΞΗ

Δεν συμβαίνει όμως το ίδιο και με την *δημόσια τάξη*, η οποία άλλωστε αναγνωρίζεται ως οριοθέτηση της ελευθερίας άσκησης της θρησκείας και στο σχέδιο του ευρωπαϊκού Συντάγματος. Το ποια είναι η δημόσια τάξη σε ένα δεδομένο χρονικό σημείο εξειδικεύουν οι ισχύοντες κάθε φορά ποινικοί (προπάντων) νόμοι, πάντα μέσα στα πλαίσια του Συντάγματος⁶⁹. Έτσι, η άσκηση της θρησκείας κατά τέτοιο τρόπο που να συνιστά το έγκλημα επιβουλής της δημόσιας τάξης, όπως αυτή εξειδικεύεται στο έκτο κεφάλαιο του Ποινικού Κώδικα (άρ.183-197 ΠΚ), δεν είναι επιτρεπτή ούτε

⁶⁸Στε 867/74(Ολομ), Υπόθ. της Διεθνούς Εκκλησίας του τετραγωνικού Ευαγγελίου, σε Πέτρος Ι. Παραράς, *Σύνταγμα 197-Corpus, άρθρα 1-50, Νομολογία ΣτΕ*, τόμος Ι, Εκδόσεις Α.Ν. Σάκκουλα, 1982, σελ.203,-4.

⁶⁹ Π.Δ. Δαγτόγλου, *supra note 3*, σελ.397.

συνταγματικά προστατευόμενη υπό την ελευθερία άσκησης της λατρείας του άρ. 13 παρα.2 εδ.α.

6.2.2.2.1.3 Η ΑΠΑΓΟΡΕΥΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΣΗΛΥΤΙΣΜΟΥ.

Επιπλέον το Σύνταγμα (άρ.13 παρα.2 εδ.γ) ορίζει ότι απαγορεύεται ο προσηλυτισμός, δηλαδή η με αθέμιτα μέσα προσπάθεια διείσδυσης στην θρησκευτική συνείδηση του άλλου. Ως μορφή συμπεριφοράς, ο προσηλυτισμός είναι δράση στρεφόμενη κατά συγκεκριμένης θρησκείας, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι απαιτείται και η ταυτόχρονη δράση υπέρ κάποιας άλλης θρησκείας. Αυτό που καθιστά τον προσηλυτισμό καταρχήν ηθικά ανεπίτρεπτο είναι η χρησιμοποίηση *αθέμιτων μέσων* για την εξυπηρέτηση του επιδιωκόμενου σκοπού.

Παράλληλα με το Σύνταγμα, υπάρχει και σχετικός νόμος, ο οποίος ορίζει ακριβώς την έννοια του προσηλυτισμού και κατά τον οποίο «προσηλυτισμός είναι κάθε άμεση ή έμμεση απόπειρα εισβολής στις θρησκευτικές συνειδήσεις ενός ατόμου ετερόδοξου, με τον σκοπό της υποβάθμισης αυτών των πεποιθήσεων, είτε μέσω οποιουδήποτε είδους παροχών ή υπόσχεσης παροχών ή ηθικής υποστήριξης ή υλικής βοήθειας, είτε με αθέμιτα μέσα είτε με την εκμετάλλευση της απειρίας, εμπιστοσύνης, ανάγκης ή του χαμηλού πνευματικού επιπέδου ή της αφέλειας του ατόμου»⁷⁰. Από την νομοθετική εξειδίκευση της έννοιας *αθέμιτα μέσα*, διαφαίνεται η αντίληψη του νομοθέτη ότι ο προσηλυτισμός είναι πράξη αντίθετη προς τα χρηστά ήθη, όπως προκύπτει από την όμοια λογική «της εκμετάλλευσης του αδυνάτου» που ενυπάρχει στην διάταξη του άρ.179 ΑΚ περί δικαιοπραξίας αντίθετης προς τα χρηστά ήθη⁷¹.

⁷⁰ Άρ. 4 του α.ν.1363/1938, όπως συμπληρώθηκε με το άρ.2 του α.ν.1672/1939. Κατά την *ΕφΠειρ* 36/1962 (Βούλευμα), *ΕΕΝ*, 1962, σελ.421, η παρα.2 του άρ.4 εξειδικεύει όχι την έννοια του προσηλυτισμού *actus reus*, αλλά τα πιθανά μέσα τέλεσης της πράξης και μάλιστα ενδεικτικά, έτσι και *ΑΠ* 997/1975, *ΠοινΧρον*, 26, σελ.380.

⁷¹ Αρχικά βέβαια ο προσηλυτισμός απαγορευόταν μόνο εφόσον στρεφόταν κατά της επικρατούσης θρησκείας, βλ. άρθρο 1 Συντ.1844, όπου «Η επικρατούσα θρησκεία εις την Ελλάδα είναι η της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας του Χριστού,[...] απαγορευομένου του προσηλυτισμού και πάσης άλλης επεμβάσεως κατά της επικρατούσης θρησκείας». Η ίδια διάταξη συμπεριελήφθη και στα

Στην ελληνική νομολογία, και λόγω του ποινικού κολασμού του προσηλυτισμού, υπάρχει πλήθος αποφάσεων στην νομολογία σχετικά με το θέμα⁷². Ξεχωρίζει η απόφαση ΣτΕ 2276/1953,⁷³ με την οποία τονίστηκε ότι η πνευματική διδασκαλία δεν συνιστά προσηλυτισμό ως συστατικό της λατρείας μιας θρησκείας που είναι και ότι ακόμη είναι ακριβώς ο *ανήθικος* χαρακτήρας των χρησιμοποιούμενων μέσων που καθιστά μια συμπεριφορά καταρχήν ενδεχομένως «κατηχητική», εκδήλωση προσηλυτισμού. Η ερμηνεία αυτή συνάδει και με την παρα.3 του άρ.4 του α.ν.1363/1938, η οποία προβλέπει ως επιβαρυντική περίπτωση του εγκλήματος την τέλεσή του σε σχολεία, λόγω της πρόδηλης ανηθικότητας που περιέχει η απόπειρα κατήχησης των «θρησκευτικά αφελών» παιδιών⁷⁴.

Το θέμα έχει απασχολήσει και το ΕΔΔΑ, το οποίο έκρινε ότι η ασάφεια του σχετικού νόμου δεν συγκρούεται με την ανάγκη νομοθετικής πρόβλεψης των περιορισμών που προβλέπει η ΕΣΔΑ στο άρ.9, αφού ο νόμος έχει αποσαφηνισθεί μέσα από την νομολογία των εθνικών δικαστηρίων⁷⁵.

επόμενα Συντάγματα των ετών 1864, 1911 και 1952,1968 ενώ το Σύνταγμα του 1975 ήταν εκείνο από το οποίο για πρώτη φορά απαλείφθηκε η φράση « (...)και πάσης άλλης επεμβάσεως κατά της επικρατούσης θρησκείας».

⁷² Βλ. ενδεικτικά ΑΠ 1049/47(ΤμΒ), *Υπόθ.* Προσηλυτισμού, *ΕΕΝ*, 1948, σελ.100, ΑΠ 1212/1948,*Υπόθ.* Προσηλυτισμού των πολιτών των Σοφάδων από χιλιαστές, *ΕΕΝ*, 1949, σελ.29, ΑΠ 137/53, *Υπόθ.* Χιλιαστή που προσηλυτίζει ανήλικο, *ΠοινΧρον*, 1953, σελ.316, ΑΠ 54/58(ΤμΒ), *Υπόθ.* Χιλιαστών πωλητών βιβλίων που προσηλυτίζουν αφελείς, *ΠοινΧρον*, 1958, σελ.273, ΑΠ 1035/1975, *Υπόθ.* του επισκέπτη προσηλυτιστή, *ΠοινΧρον*, 1976, σελ.391, ΑΠ 1155/1978, *Υπόθ.* του αγράμματου και απλοϊκού χωρικού, *ΝοΒ*, 1979, σελ.457, ΑΠ 840/1984 (ΤμΕ), *Υπόθ.* προσηλυτισμού άπειρης χήρας, *ΠοινΧρον*, 1986, σελ.767, ΑΠ 1266/1993, *Υπόθ.* του προσηλυτίζοντος στρατιωτικού, *ΠοινΧρον*, 1993, σελ.1017.

⁷³ ΣτΕ 2276/1953(Ολομ), *Υπόθ.* ναού Ευαγγελικών ως άνδρου προσηλυτισμού, *Θέμις*, 1954, σελ.398.

⁷⁴ Και πάλι βέβαια δεν πρέπει να παραβλέπεται ότι αρχική πρόθεση του νομοθέτη ήταν ως προς το σημείο αυτό η διαφύλαξη της κυριαρχίας της επικρατούσης θρησκείας στα σχολεία.

⁷⁵*Υπόθ.* Κοκκινάκης κατά Ελλάδος (ΕΔΔΑ), *supra note* 9, παρα.36-41.

6.2.2.2.1.4 Η ΥΠΟΧΡΕΩΣΗ ΣΥΜΜΟΡΦΩΣΗΣ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΝΟΜΟΥΣ.

Το άρ.13 παρα.4 εξάλλου ορίζει ότι κανείς δεν μπορεί εξαιτίας των θρησκευτικών πεποιθήσεών του να απαλλαγεί από την εκπλήρωση των υποχρεώσεών του προς το κράτος ή να αρνηθεί να συμμορφωθεί προς τους νόμους. Βέβαια το άτομο δεν υποχρεούται να συμμορφωθεί προς νόμους που θεσπίζουν περιορισμούς της θρησκευτικής ελευθερίας του μη-σύμφωνους με το άρ.25 παρα.1 εδ.γ, δηλαδή προς νόμους αντισυνταγματικούς⁷⁶. Όπως όμως το κράτος δεν μπορεί να προβεί σε δυσμενείς διακρίσεις κατά του ατόμου βάσει της θρησκείας, έτσι ακριβώς και ο ιδιώτης δεν μπορεί να απαιτήσει ευμενείς διακρίσεις από το κράτος λόγω της θρησκείας του.

Σημαντική είναι η νομολογία του ΣτΕ, που έκρινε ότι η θρησκευτική ελευθερία τελεί υπό τον (αυτονόητο) όρο της τήρησης των γενικών νόμων του κράτους, κυρίως όσων αφορούν ιδίως την εθνική άμυνα, παιδεία, δημόσια υγεία, λειτουργία δημόσιων υπηρεσιών κλπ, έστω και αν το άτομο, συμμορφούμενο προς τους νόμους αυτούς, υφίσταται σε κάποιο μέτρο περιορισμούς ως προς την απόλαυση της θρησκευτικής ελευθερίας του⁷⁷.

6.2.2.2.1.4.1 Η ΔΗΜΟΣΙΑ ΥΓΕΙΑ

Ιδίως για την *δημόσια υγεία*, αυτή υπερτερεί κάθε θρησκευτικής υποχρέωσης και δεν επιτρέπει εξαιρέσεις από βασικούς υγειονομικούς κανόνες (π.χ. περί σφαγής ζώων⁷⁸) ή υποχρεωτικούς εμβολιασμούς, ενώ άλλωστε το ίδιο ισχύει όταν η τήρηση της θρησκευτικής υποχρέωσης συνεπάγεται σοβαρό κίνδυνο ζωής ή υγείας για άλλο

⁷⁶ Π.Δ. Δαγτόγλου, *supra note 3*, σελ.392,-3.

⁷⁷ ΣτΕ 4079/1976 (Τμ.Γ), *Υπόθ. Μάθημα Σαββάτου για τους «Αντβεντιστές της Έβδομης Ημέρας»*, ΤοΣ,1977,σελ.643 και 1706/1977(Ολομ.), ΤοΣ,1977,σελ.643.

⁷⁸ Πρόκειται για τις θρησκευτικές τελετουργικές σφαγές ζώων από μουσουλμάνους και ιουδαίους, που έχουν απαγορευθεί ακριβώς για λόγους δημοσίας υγείας σε πλήθος χωρών (Ελβετία από το έτος 1902, Νορβηγία, Δανία, Σουηδία από το 1930, Ολλανδία, Μ. Βρετανία 2003) πλέον και από την ίδια την Ε.Ε. Αναλυτικότερα βλ. Howard Berlin, *Jews and Muslims on same side of several battles*, 8/3/2004, <http://www.delawareonline.com/newsjournal/opinion/devoice/03082004.html>.

πρόσωπο⁷⁹. Η προστασία της ζωής αποτελεί υποχρέωση τόσο του κράτους κατά το άρ.5 παρα.2 Συντ. όσο και των ατόμων, όπως προκύπτει από τον Ποινικό Κώδικα. Βέβαια διαφορετικά έχει η κατάσταση, αν η πράξη που συνιστά εκπλήρωση θρησκευτικής υποχρέωσης δεν προσβάλλει την ζωή ή υγεία τρίτου, αλλά του ίδιου του ατόμου, και πάλι υπό την προϋπόθεση ότι δεν υπερβαίνει τα όρια αυτοδιάθεσης που του αναγνωρίζει το ποινικό δίκαιο⁸⁰.

6.2.2.2.1.4.2 Η ΠΑΙΔΕΙΑ

Σε ό,τι αφορά τους γενικούς νόμους που αφορούν την *παιδεία*, έχει κριθεί ότι η άρνηση του Υπουργού Εθνικής Παιδείας να εκδώσει προεδρικό διάταγμα που κατά παρέκκλιση από το β.δ. 229/65 θα θεωρούσε ως δικαιολογημένες τις απουσίες των «Αντβεντιστών της Έβδομης Ημέρας» μαθητών από τα σχολεία κατά την ημέρα του Σαββάτου για λόγους εκπλήρωσης των θρησκευτικών καθηκόντων τους, δεν συνιστά παράλειψη οφειλόμενης νόμιμης ενέργειας, αφού αφενός δεν υπήρχε τέτοια υποχρέωση του Υπουργού, αφετέρου η άρνηση στηρίζεται στην ανάγκη εύρυθμης λειτουργίας των σχολείων μέσης εκπαίδευσης, όπως αυτή εξασφαλίζεται μέσα από τους νόμους⁸¹.

⁷⁹ π.χ. η άρνηση των γονέων για θρησκευτικούς λόγους να γίνει η κατά τ' άλλα αναγκαία μετάγγιση αίματος ή υγειονομική περίθαλψη σε ανήλικο τέκνο τους («Μάρτυρες του Ιεχωβά» ή της «Χριστιανικής Επιστήμης»), καθώς και οι περιτομές γεννητικών οργάνων (μουσουλμάνοι και ιουδαίοι).

⁸⁰ Βλ. Νικόλαος Κ. Ανδρουλάκης, *Ποινικό Δίκαιο, Γενικό μέρος, Θεωρία για το Έγκλημα*, Εκδόσεις Π.Ν. Σάκκουλα, 2000, σελ.342, όπου: « Η ανθρώπινη ζωή έχει απόλυτη αξία για όλους, στην οποία μετέχει ως ένα βαθμό και η στοιχειώδης σωματική ακεραιότητα. Σε σχέση δε με αυτή την αξία και την ποινική της προστασία, η ποινική έννομη τάξη δεν μπορεί να κάνει εκπτώσεις, ούτε κι αν αυτό ανταποκρίνεται στην βούληση του συγκεκριμένου φορέα της».

⁸¹ ΣΤΕ 4079/76(Τμ.Γ) και 706/1977(Ολομ.) Υπόθ. Μάθημα Σαββάτου για τους «Αντβεντιστές της Έβδομης Ημέρας», *supra note 77*.

6.2.2.2.1.4.3 Η ΑΝΕΓΕΡΣΗ ΝΑΩΝ

Εξάλλου το ακώλυτο της λατρείας δεν σημαίνει και την απαλλαγή από την υποχρέωση υπακοής στους νόμους, σε ό,τι αφορά και *ανέγερση* ευκτήριων οίκων. Οι πιστοί που επιθυμούν την ανέγερση ευκτήριων οίκων ή ναών οφείλουν να συμμορφώνονται προς τους κανόνες του Γενικού Οικοδομικού Κανονισμού⁸², όπως ακριβώς και κάθε πολίτης που επιθυμεί την ανέγερση ενός οποιουδήποτε κτιρίου. Άλλο όμως είναι το θέμα της ίδρυσης και λειτουργίας ευκτήριων οίκων, το οποίο θα εξετασθεί παρακάτω.

6.3 ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΕΚΦΡΑΣΗΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ.

6.3.1 Η ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ

Πέραν των οριοθετήσεων των συνταγματικών δικαιωμάτων, εννοιολογικών και ποιοτικών, γενικών και ειδικών, υπάρχει πάντα η δυνατότητα επιβολής περιορισμών σε αυτά. Ενώ οι οριοθετήσεις διαγράφουν, προσδιορίζουν το περιεχόμενο της ελευθερίας, οι περιορισμοί κάνουν ακριβώς αυτό που δηλώνει η λέξη τους: περιορίζουν το περιεχόμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων, όπως αυτό έχει ήδη οριοθετηθεί. Όταν ένα δικαίωμα κατοχυρώνεται από το Σύνταγμα, τότε η έννοιά του, το περιεχόμενό του είναι ήδη οροθετημένο και ως τέτοιο περιλαμβάνεται στο Σύνταγμα. Ο περιορισμός έρχεται *προσθέτως* της οριοθέτησης, για να συρρικνώσει το περιεχόμενο και την έννοια του συνταγματικού δικαιώματος. Πράγματι, παραστατικά θα μπορούσε να ειπωθεί ότι, αν το δικαίωμα ήταν ένας κύκλος, η χάραξη της περιφέρειάς του θα ήταν ακριβώς τα όριά του, όπως αυτά προκύπτουν από τις οριοθετήσεις, εννοιολογικές ή ποιοτικές, γενικές ή ειδικές. Ο περιορισμός απλώς θα συρρίκωνε την περιφέρεια του κύκλου⁸³.

6.3.2 Η ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΑ ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ ΜΟΝΟ ΣΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΕΚΦΡΑΣΗΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ.

Έτσι ακριβώς και η θρησκευτική ελευθερία υπόκειται σε περιορισμούς. Μάλιστα, εφόσον οι διεθνείς συμβάσεις επιτρέπουν την εισαγωγή περιορισμών *μόνο* ως προς

⁸² Έτσι και Π.Δ. Δαγτόγλου, *supra note* 3, σελ.380.

⁸³ Α.Γ. Δημητρόπουλος, *supra note* 19, σελ.59.

την έκφραση της θρησκευτικής συνείδησης, όπως αναλύθηκε παραπάνω⁸⁴, και εφόσον η Ελλάδα δεσμεύεται από τις διεθνείς αυτές συμβάσεις βάσει του άρ.28 παρα.1 Συντ., πρέπει να γίνει δεκτό ότι δεν είναι δυνατή η επιβολή περιορισμών στην ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, παρά μόνο στην ελευθερία έκφρασης αυτής.

6.3.3 Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΣΥΜΦΕΡΟΝΤΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΑ ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΟΥ ΝΟΜΟΘΕΤΗ .

Καταρχήν πρέπει να τονιστεί ότι το ελληνικό Σύνταγμα και σε αντίθεση με άλλα ευρωπαϊκά Συντάγματα, δεν περιέχει κάποια γενική ρήτρα υπέρ του *δημοσίου συμφέροντος* υπεράνω, ανεξάρτητα και πέρα από τα ατομικά και προσωπικά συμφέροντα όλων, μπροστά στο οποίο θα έπρεπε να υποχωρούν τα θεμελιώδη δικαιώματα των πολιτών. Η απουσία μιας τέτοιας γενικής ρήτρας δικαιολογείται βάσει της αντίληψης του Έλληνα συντακτικού νομοθέτη ότι δημόσιο συμφέρον είναι ακριβώς η άσκηση κάθε θεμελιώδους δικαιώματος χωριστά. Δεν είναι επομένως συνταγματικά αποδεκτός ο εν ονόματι του γενικού συμφέροντος νομοθετικός περιορισμός των θεμελιωδών δικαιωμάτων, εφόσον δεν βασίζεται σε ειδική συνταγματική διάταξη⁸⁵.

6.3.4 Η ΝΕΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΡΥΘΜΙΣΗ ΤΩΝ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΤΟΥ 2003: ΤΟ ΑΡΘΡΟ 25 ΠΑΡΑΓΡΑΦΟΣ 1 ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ.

Όλες οι υπόλοιπες ρητά αναγνωριζόμενες (στην ΕΣΔΑ, στο Σχέδιο του Ευρωπαϊκού Συντάγματος και στα επιμέρους εθνικά ευρωπαϊκά Συντάγματα ή δικαστήρια) προϋποθέσεις νομιμότητας των περιορισμών της υπό κρίση συνταγματικής ελευθερίας περιεβλήθησαν συνταγματικού κύρους και στην Ελλάδα με την αναθεώρηση του 2003 του Συντάγματος 1975/1986 στα πλαίσια του εγχειρήματος ενσωμάτωσης θεμελιωδών αρχών και αξιών του ευρωπαϊκού νομικού πολιτισμού. Το άρ. 25 παρα.1 ορίζει πλέον ότι οι κάθε είδους δυνατοί περιορισμοί πρέπει αφενός να προβλέπονται ευθέως από το Σύνταγμα ή το νόμο, εφόσον όμως υπάρχει επιφύλαξη υπέρ του τελευταίου και αφετέρου να σέβονται την αρχή της αναλογικότητας.

Σε κάθε περίπτωση, όπως ειπώθηκε ανωτέρω, η ελευθερία έκφρασης της θρησκευτικής συνείδησης, που κατοχυρώνεται στο άρ. 13 παρα.1 του Συντάγματος,

⁸⁴ Βλ. παραπάνω, σελ.6, 9 (ΕΣΔΑ και σχέδιο Ευρωπαϊκού Συντάγματος).

⁸⁵ Αυτό συμβαίνει μόνο για την άσκηση των οικονομικών δικαιωμάτων (άρ. 17 και 106 Συντ.), αναλυτικότερα βλ. Α.Γ. Δημητρόπουλος, *supra note* 19, σελ. 71,-2.

υπόκειται καταρχήν στις γενικές οριοθετήσεις του άρ. 5 παρα.1, βρίσκοντας τα όριά της στα δικαιώματα των άλλων, στο Σύνταγμα και στα χρηστά ήθη αλλά και εκεί όπου πλέον η άσκησή της είναι καταχρηστική κατά το άρ.25 παρα.3. Πέραν όμως της οριοθέτησης που ήδη ενυπάρχει στην έννοια της συνταγματικά προστατευόμενης θρησκευτικής ελευθερίας, η τελευταία, όπως και κάθε άλλο συνταγματικό δικαίωμα, μπορεί κατά το άρ.25 παρα.1 εδ.γ Συντ. να περιοριστεί, αν ο περιορισμός προβλέπεται από τον νόμο και εφόσον υπάρχει επιφύλαξη υπέρ αυτού, με σεβασμό στην αρχή της αναλογικότητας.

6.3.5 ΟΙ ΟΡΟΙ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟ ΑΡΘΡΟ 25 ΠΑΡΑ.1

6.3.5.1 Η ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΕΠΙΦΥΛΑΞΗ ΥΠΕΡ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΩΣ ΑΝΑΓΚΑΙΑ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΗ ΤΗΣ ΔΙΑ ΝΟΜΟΥ ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ

Σε ό,τι αφορά αυστηρά τους περιορισμούς και την *εισαγωγή τους με νόμο*, ο συντακτικός νομοθέτης απαιτεί ως αντιστάθμισμα της παροχής αυτής της εξουσίας στον κοινό νομοθέτη την ειδική εξουσιοδότησή του στον τελευταίο, εξυπηρετώντας έτσι την συνταγματικοπολιτικά δικαιολογημένη ανάγκη προστασίας του ατόμου από τον τελευταίο⁸⁶. Κατά την ορθότερη γνώμη, το Σύνταγμα απαιτεί *τυπικό* νόμο και δεν αρκείται στον ουσιαστικό. Ο συντακτικός νομοθέτης τεκμαίρεται ότι εμπιστεύεται τον τυπικό νόμο ως έκφραση της βούλησης της λαϊκής αντιπροσωπείας που τον ψηφίζει, πόσο μάλλον εφόσον νόμο αποτελεί *κάθε* πράξη νομοθετικού περιεχομένου, δηλαδή η υπουργική απόφαση, η αστυνομική διάταξη, τα κανονιστικά διατάγματα ή οι νόμοι-πλαίσιο από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας καθώς ακόμη και οι εξαιρετικές νομοθετικές αρμοδιότητες του τελευταίου⁸⁷. Όταν επομένως το Σύνταγμα απαιτεί «*επιφύλαξη υπέρ του νόμου*» για την εκ του κοινού νομοθέτη επιβολή περιορισμών σε δικαίωμα, εννοεί επιφύλαξη υπέρ του τυπικού νόμου, υπέρ της νομοθετικής εξουσίας όπως την εννοεί στο άρ. 26 παρα.1 και όχι επιφύλαξη υπέρ της διοίκησης και των κανονιστικών πράξεων⁸⁸.

⁸⁶ Α.Γ.Δημητρόπουλος, *supra note* 19, σελ.61-67, 74.

⁸⁷ Αρ. Μάνεσης, *supra note* 1, σελ.68-71.

⁸⁸ Α.Γ.Δημητρόπουλος, *supra note* 19, σελ.76.

6.3.5.2 Η ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΩΣ ΠΛΕΟΝ ΚΑΤΟΧΥΡΩΜΕΝΗ ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΑΝΑΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑΣ.

Ως προς την *αρχή της αναλογικότητας*, αξιοσημείωτο είναι καταρχήν το γεγονός της (χρονικά πάντως καθυστερημένης) συνταγματικής αποτύπωσης μιας αρχής που συναγόταν μέχρι πρότινος από το «πραγματικό Σύνταγμα» και που διαπλάστηκε κυρίως νομολογιακά⁸⁹. Επιδεικνύοντας έναν πρόδηλο συνεπή νομοθετικό ακτιβισμό, ο συντακτικός νομοθέτης τυποποίησε μια πρακτική έως τώρα απορρέουσα από την αρχή του κοινωνικού κράτος δικαίου, καθιστώντας την τήρησή της εγγύηση επίτευξης του κράτους δικαίου⁹⁰.

6.3.5.2.1 ΟΙ ΤΡΕΙΣ ΕΙΔΙΚΟΤΕΡΕΣ ΕΚΦΑΝΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΤΗΣ ΑΝΑΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑΣ: ΚΑΤΑΛΛΗΛΟΤΗΤΑ, ΑΝΑΓΚΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΑΝΑΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑ ΕΝ ΣΤΕΝΗ ΕΝΝΟΙΑ.

Και στην ελληνική νομική επιστήμη η αρχή της αναλογικότητας αναλύεται διαδοχικά και μεθοδολογικά στις επιμέρους αρχές της προσφορότητας ή αλλιώς καταλληλότητας, της αναγκαιότητας και τέλος της αναλογικότητας *stricto sensu* ή αλλιώς συνάφειας⁹¹, όπως αυτές αναλύθηκαν παραπάνω στην νομολογία του ΕΔΑΔ.

6.3.5.2.2 ΜΙΑ ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΤΗΣ ΑΝΑΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑΣ ΕΝ ΕΥΡΕΙΑ ΕΝΝΟΙΑ ΣΕ ΖΗΤΗΜΑ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ.

Έτσι κρίθηκε ότι δεν πληροί την αρχή την αρχή της αναλογικότητας ο περιορισμός της ελευθερίας έκφρασης της θρησκευτικής συνείδησης συνεπεία νόμου, ο οποίος καθιστούσε υποχρεωτική για όλους τους ασφαλισμένους και συνταξιούχους την έκδοση για λογαριασμό καθενός εξ αυτών σχετικής κάρτας, φέρουσας κατ' ανάγκην τον οικείο κωδικό και αριθμό αναγραφής προς τον σκοπό εξατομίκευσής τους⁹². Η χρήση γραμμωτού κώδικα (bar code) αντίκειται στην θρησκευτική πίστη ορισμένων ατόμων («παλαιοημερολογίτες»), που εκδηλώνουν τις πεποιθήσεις τους

⁸⁹ Καινοτόμος ήταν για τα χρονικά της η «γενέθλια» απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας, ΣΤΕ 2112/1984(ΤμΔ), αναλυτικότερα βλ. Σαράντης Ορφανουδάκης, *Η αρχή της αναλογικότητας, Μελέτες Συνταγματικού Δικαίου και Πολιτειολογίας*, 11, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2003, σελ. 78-83.

⁹⁰ Σαράντης Ορφανουδάκης, *ibid*, σελ.201.

⁹¹ *ibid*, σελ.27, 29, 35, 38.

⁹² Ν. 2676/1999, άρ.39 παρα.1.

αποφεύγοντας την χρήση τέτοιων καρτών. Τέθηκε επομένως το ζήτημα της συνταγματικότητας του περιορισμού της ελευθερίας τους στον οποίο υποχρεώθηκαν τα άτομα αυτά. Κρίθηκε ότι, το να καταστεί υποχρεωτική η χρήση του γραμμωτού κώδικα και για αυτούς με των οποίων την θρησκευτική συνείδηση δεν συνάδει, δεν είναι το ηπιότερο δυνατό μέσο επίτευξης του σκοπού που επεδίωκε ο σχετικός νόμος, δεδομένης της δυνατότητας επινόησης ενός εναλλακτικού, χαμηλού κόστους συστήματος καταγραφής των στοιχείων τους, απαλλαγμένου από τα κατά την θρησκευτική συνείδησή τους προσβλητικά στοιχεία⁹³.

6.3.6 ΤΑ «ΕΞΩΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΑ ΟΡΙΑ» ΤΩΝ ΔΥΝΑΤΩΝ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

Εκτός από την αρχή της αναλογικότητας, «όρια» των δυνατών περιορισμών ενός συνταγματικού δικαιώματος είναι κατά την ελληνική θεωρία και νομολογία επιπλέον *ο πυρήνας του δικαιώματος και η απαγόρευση καταχρηστικής επιβολής περιορισμών*⁹⁴.

6.3.6.1 Η «ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΠΥΡΗΝΑ» ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ (*noyau intangible*).

Ο καταρχήν πληρών τους όρους του άρ.25 παρ.1 του Συντάγματος περιορισμός της θρησκευτικής ελευθερίας παύει να είναι συνταγματικά αποδεκτός, όταν φτάνει ως την αναίρεση της ουσίας (πυρήνα) του δικαιώματος⁹⁵. Η ιδιαιτέρως διαδεδομένη (αλλά και ιδιαιτέρως γενική) «θεωρία του «πυρήνα» βασίζεται στην αντίληψη ότι κάθε δικαίωμα αποτελείται από έναν «σκληρό πυρήνα», του οποίου η συρρίκνωση σημαίνει ταυτόχρονα και την αντισυνταγματική κατάργηση του δικαιώματος⁹⁶. Το ΣτΕ έκρινε ότι στο δικαίωμα της ελεύθερης έκφρασης των φιλοσοφικών, πολιτικών και θρησκευτικών πεποιθήσεων των δημοσίων υπαλλήλων και ιδίως των στρατιωτικών είναι δυνατή η επιβολή ορισμένων περιορισμών στα πλαίσια της

⁹³ Γ.Β.Καμίνης, *supra note* 64, ειδ.σελ.609-612,611, πόρισμα ΣτΠ 6730-9102/00/2.2(26.2.2000).

⁹⁴ Α.Γ.Δημητρόπουλος, *supra note* 19, σελ.65.

⁹⁵ Π.Δ.Δαγτόγλου, *supra note* 3, σελ.167.

⁹⁶ Α.Γ. Δημητρόπουλος, *supra note* 19, σελ.77.

ειδικής κυριαρχικής σχέσης τους με το κράτος, οι οποίοι όμως (περιορισμοί) *ουδέποτε* δύνανται να οδηγήσουν έως την κατάργηση του αναφερθέντος δικαιώματος⁹⁷.

6.3.6.2 Η ΚΑΤΑΧΡΗΣΤΙΚΗ ΕΠΙΒΟΛΗ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ.

Η *απαγόρευση της καταχρηστικής επιβολής περιορισμών* σχετίζεται με την αρχή της αναλογικότητας. Η επιβολή περιορισμών είναι καταχρηστική και για τούτο μη ανεκτή από την συνταγματική έννομη τάξη, όταν είναι μεν είναι νομότυπη, πλην όμως είναι και υπερβολική. Πρόκειται δηλαδή για περιορισμούς που επιβάλλονται σύμφωνα με το Σύνταγμα, αλλά που ταυτόχρονα ενέχουν μια ποιοτική (ή ποσοτική) υπερβολή, ώστε να μην είναι συνταγματικά και δικαιικά ανεκτοί. Η *απαγόρευση της καταχρηστικής επιβολής περιορισμών* βρίσκει συνταγματικό έρεισμα στο άρ. 25 παρα.3 περί κατάχρησης δικαιωμάτων, όπου ο συντακτικός νομοθέτης απευθύνεται ερμηνευτικά και στην κρατική εξουσία, *απαγορεύοντας* την εκ μέρους της κατάχρηση των ρυθμιστικών εξουσιών που της αναγνωρίζει το Σύνταγμα⁹⁸.

6.3.7 Η ΘΕΣΜΙΚΗ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ.

Όπως σε άλλα ευρωπαϊκά κράτη⁹⁹, έτσι και στην Ελλάδα γίνεται δεκτή η *θεωρία της θεσμικής εφαρμογής των συνταγματικών δικαιωμάτων*. Κατά αυτή, είναι δυνατή η θεσμική προσαρμογή του δικαιώματος στα πλαίσια ειδικών κυριαρχικών σχέσεων, της οποίας το μέτρο προσδιορίζεται από τον δεσμό αιτιώδους συνάφειας δικαιώματος και θεσμού. Όταν υπάρχει σύμπτωση του περιεχομένου του δικαιώματος και του θεσμού σε κοινό αντικειμενικό στοιχείο, τότε υπάρχει και αιτιώδης συνάφεια μεταξύ τους, έτσι ώστε τυχόν περιορισμός του δικαιώματος να είναι δυνατός. Η αποδοχή της θεωρίας της θεσμικής προσαρμογής των θεμελιωδών δικαιωμάτων στηρίζεται στην αντίληψη ότι το Σύνταγμα κατοχυρώνει τόσο τα θεμελιώδη δικαιώματα όσο όμως και τους θεσμούς ως σύνολα διαπροσωπικών σχέσεων.

⁹⁷ Π.Δ. Δαγτόγλου, *supra note 3*, σελ.167, υποσημ. 3 (ΣΤΕ 2209/77, ΤοΣ 1977, σελ.636, ΔιοκΕφΑθ 311/80, ΤοΣ 1980, 24, σελ.235).

⁹⁸ Α.Γ. Δημητρόπουλος, *supra note 19*, σελ.65.

⁹⁹ Τα ίδια ισχύουν και στην Γαλλία, σχετικά βλ. παρα. 5.2.3.

6.4 Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΩΝ ΑΝΩΤΕΡΩ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΕΚΦΡΑΣΗΣ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΠΕΠΟΙΘΗΣΕΩΝ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΩΝ.

6.4.1 Η ΕΡΕΥΝΑ ΤΗΣ ΑΙΤΙΩΔΟΥΣ ΣΥΝΑΦΕΙΑΣ ΜΕΤΑΞΥ ΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΙΚΩΝ ΚΑΘΗΚΟΝΤΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΠΕΠΟΙΘΗΣΕΩΝ ΣΤΑ ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΧΟΛΕΙΑ.

Επομένως ο διορισμός π.χ. σε δημόσια υπηρεσία ή η προαγωγή και η σταδιοδρομία εν γένει ενός δημοσίου υπαλλήλου, στα πλαίσια της ειδικής κυριαρχικής σχέσεως στην οποία έχει εκουσίως συμβληθεί με το κράτος, δεν μπορεί να εξαρτηθεί ή να επηρεαστεί από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του, εκτός αν τούτο εξυπακούεται από την φύση της δημόσιας θέσης, εάν δηλαδή οι θρησκευτικές πεποιθήσεις (ή η έλλειψή τους) είναι ασυμβίβαστες με τα συγκεκριμένα καθήκοντα (π.χ. καθηγητής θρησκευτικών σε εκπαιδευτήρια)¹⁰⁰.

Ειδικά για την μέση εκπαίδευση, έχει κριθεί ότι είναι αντισυνταγματική η απαγόρευση διορισμού αλλόθρησκου ως φιλολόγου στην μέση εκπαίδευση λόγω μη αιτιώδους συνάφειας μεταξύ των εκπαιδευτικών καθηκόντων ενός καθηγητή φιλολογίας και των θρησκευτικών πεποιθήσεών του¹⁰¹, ενώ αντίθετα είναι συνταγματική η άρνηση διορισμού καθηγήτριας θρησκευτικών για τον λόγο ότι είναι μάρτυς του Ιεχωβά, γιατί η θρησκευτική της πίστη συνδέεται άμεσα με το εξ αυτής παρεχόμενο έργο.

Ως προς το ίδιο ζήτημα, στα πλαίσια όμως της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, το Διοικητικό Εφετείο Αθηνών έκρινε ότι η άρνηση διορισμού Ελλήνων άθεων ή αλλόθρησκων είναι συνταγματικά ανεκτή, ακριβώς διότι στα καθήκοντα του δασκάλου συμπεριλαμβάνεται και η διδασκαλία θρησκευτικών, υπάρχουσας επομένως αιτιώδους συνάφειας μεταξύ των θρησκευτικών πεποιθήσεων του υποψηφίου και της απόλαυσης του δικαιώματος της εργασίας¹⁰², ενώ αντιστρόφως

¹⁰⁰ ΣΤΕ 1417/49(Ολομ), Υπόθ. του Χιλιαστή Δημοδιδάσκालου της Ανθούσας, *Θέμις*, 1950, σελ.148.

¹⁰¹ ΣΤΕ 3533/86(ΤμΓ), Υπόθ. Χιλιάστριας καθηγήτριας φιλολόγου, *ΕλΔικ*, 1987, σελ. 1476.

¹⁰² Διοικ.Εφ.Αθ. 299/1988, Υπόθ. άθεου/ αλλόθρησκου δασκάλου, *ΔιοικΔίκη* 1989, σελ.83.

δεν είναι συνταγματικά νόμιμη η άρνηση διορισμού καθολικής νηπιαγωγού, εφόσον στην προσχολική παιδεία δεν επιβάλλεται θρησκευτική αγωγή¹⁰³.

Στην θεωρία έχει αναπτυχθεί σχετικά και αντίθετη άποψη με βάση την αρχή της αναλογικότητας, σύμφωνα με την οποία τέτοια άρνηση διορισμού στα πλαίσια πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης θα ήταν συνταγματικά ανεκτή μόνο εφόσον επρόκειτο για σχολείο μονοθέσιο και άρα δεν υπήρχε δυνατότητα διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών ξεχωριστά από άλλο δάσκαλο¹⁰⁴.

Πρόσφατα όμως το ΣτΕ έλυσε το ζήτημα, κρίνοντας ότι ακόμη και αν πρόκειται για θέση δασκάλου σε μονοθέσιο σχολείο, όπου εκ των πραγμάτων ο ετερόδοξος δάσκαλος θα είναι υποχρεωμένος να διδάσκει και την επικρατούσα θρησκεία, ακόμη και τότε η άρνηση διορισμού του λόγω των θρησκευτικών πεποιθήσεών του είναι αντισυνταγματική, αφού αντιβαίνει στην θρησκευτική ελευθερία του άρ.13 Συντ., στην απαγόρευση διάκρισης ως προς την απόλαυση των δικαιωμάτων βάσει θρησκευτικών κριτηρίων του άρ.13 παρα.1 εδ.β Συντ., στο δικαίωμα ίσης πρόσβασης των Ελλήνων πολιτών στις δημόσιες υπηρεσίες του άρ.4 παρα.4 Συντ., αλλά και στην αρχή της ελεύθερης παροχής υπηρεσιών χωρίς διακρίσεις θρησκευτικές του κοινοτικού δικαίου. Έτσι το ΣτΕ έκρινε ότι δεν είναι δυνατή η άρνηση της διοίκησης για διορισμό ετερόδοξου δασκάλου σε μονοθέσιο σχολείο λόγω των θρησκευτικών του πεποιθήσεων, αλλά ότι αντίθετα αυτός (ο δάσκαλος) είναι ο μόνος που δικαιούται να επιλέξει αν θα διδάσκει και το μάθημα των θρησκευτικών ή μόνο τα υπόλοιπα. Σε περίπτωση επιλογής του να απέχει από την διδασκαλία των θρησκευτικών, η διεύθυνση του σχολείου είναι υποχρεωμένη να διορίσει και άλλον δάσκαλο για την διδασκαλία του συγκεκριμένου μαθήματος, έστω και αν πρόκειται για μονοθέσιο σχολείο¹⁰⁵.

¹⁰³ ΔιοικΕφ.Αθ. 2702/1987, Υπόθ. Καθολικής νηπιαγωγού, ΝοΒ, 1988, σελ.821 επ.

¹⁰⁴ Π.Δ. Δαγτόγλου, *supra note* 3, σελ. 374.

¹⁰⁵ ΣτΕ 347/2002 (Πρακτικό Επεξεργασίας σχεδίου προεδρικού διατάγματος περί διορισμού πολιτών της Ε.Ε. σε θέσεις εκπαιδευτικού προσωπικού της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης).

6.4.2 ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΠΕΠΟΙΘΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ.

Επίσης λόγω έλλειψης αιτιώδους συνάφειας μεταξύ των θρησκευτικών πεποιθήσεων και του δικαιώματος στην παιδεία, ορθά κρίνεται ως αντισυνταγματική η απαγόρευση σε μη-ορθόδοξο χριστιανό να σπουδάσει ορθόδοξη θεολογία¹⁰⁶.

6.4.3 Η ΙΕΡΟΛΟΓΙΑ ΩΣ ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΟΣ-ΣΥΣΤΑΤΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΤΟΥ ΓΑΜΟΥ ΚΑΙ Η ΣΥΝΑΨΗ ΓΑΜΟΥ ΜΕ ΑΛΛΟΘΡΗΣΚΟ.

Υπό το πρίσμα έλλειψης αιτιώδους συνάφειας μεταξύ θρησκευτικών πεποιθήσεων και ελευθερίας σύναψης γάμου (άρ.21 παρα.1 Συντ.), καταργήθηκε η νομοθετική απαγόρευση σύναψης γάμου χριστιανού με αλλόθρησκο¹⁰⁷, καθώς και η ιερολογία ως υποχρεωτικός-συστατικός τύπος του γάμου¹⁰⁸.

6.4.4 Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ ΤΗΣ ΤΑΞΗΣ.

Παρομοίως ως αντισυνταγματική είχε θεωρηθεί πρόβλεψη διατάγματος, κατά την οποία οι υποψήφιοι προς κατάταξη στην (τότε) χωροφυλακή όφειλαν να μην ανήκουν σε θρησκευτικές αιρέσεις¹⁰⁹.

6.4.5 Η ΑΡΝΗΣΗ ΠΑΡΟΧΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ ΑΝΤΙΘΕΤΩΝ ΠΡΟΣ ΤΑ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ ΠΙΣΤΕΥΩ ΤΟΥ ΑΤΟΜΟΥ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΕΡΓΑΣΙΑΚΗΣ ΣΧΕΣΕΩΣ.

Συνταγματικά συμβατή όμως είναι η απόλυση εργαζομένου, σε περίπτωση που αυτός αρνείται κατ' εξακολούθηση την παροχή των συμφωνημένων υπηρεσιών λόγω σύγκρουσης αυτών με τις πεποιθήσεις του, εφόσον γνώριζε εκ των προτέρων την σύγκρουση αυτή και εφόσον δεν υπάρχει δυνατότητα αντικατάστασης του εργαζομένου αυτού για την παροχή των συγκεκριμένων υπηρεσιών¹¹⁰.

Σε όλες τις προαναφερθείσες νομολογιακές περιπτώσεις διακρίνεται ο συνδυασμός της θεωρίας της θεσμικής προσαρμογής των δικαιωμάτων και της ανάγκης σεβασμού

¹⁰⁶ ΣΤΕ 194/87(ΤμΓ), Υπόθ. του άθεου φοιτητή, *ΕλλΔνη*,1987,σελ.1476.

¹⁰⁷ Το άρ. 1353 ΑΚ καταργήθηκε με το άρ. 3 του ν. 1250/1982.

¹⁰⁸ Βλ. τα άρ. 1367 και 1372 ΑΚ, όπως αυτά τροποποιήθηκαν με τον ν. 1250/1982.

¹⁰⁹ Πρακτικό Επεξεργασίας Διαταγμάτων 409/1977, *ΤοΣ*, 1977, σελ. 475 επ.

¹¹⁰ Α.Γ. Δημητρόπουλος, *supra note* 19, σελ. 188.

της συνταγματικά πλέον κατοχυρωμένης στο άρ. 25 παρα.1 Συντ. αρχής της αναλογικότητας.

6.5 Η ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΑ ΕΠΙΒΟΛΗΣ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΕΛΛΕΙΨΗ ΑΙΤΙΩΔΟΥΣ ΣΥΝΑΦΕΙΑΣ ΜΕΤΑΞΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΘΕΣΜΟΥ.

Ακόμη όμως και σε περίπτωση που θεωρητικά δεν υπάρχει αιτιώδης συνάφεια μεταξύ ενός θεσμού και ενός δικαιώματος, οπότε βάσει της θεωρίας της θεσμικής εφαρμογής-προσαρμογής των δικαιωμάτων δεν θα ήταν δυνατοί περιορισμοί του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, εντούτοις εξαιρέσεις επιτρέπονται εκεί όπου το ίδιο το Σύνταγμα τις προβλέπει ρητά. Έτσι, αν και το άρ.13παρ.1.εδ.β Συντ. κατοχυρώνει την απόλαυση των πολιτικών δικαιωμάτων ανεξαρτήτως θρησκευτικών πεποιθήσεων, ωστόσο Πρόεδρος της Δημοκρατίας μπορεί να γίνει μόνο χριστιανός πολίτης (αν και όχι κατ' ανάγκη ορθόδοξος), όπως προκύπτει από τον όρκο του βάσει του άρ. 33 παρα.2 του Συντάγματος¹¹¹.

6.6 «ΑΝΤΙΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΕΣ» ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ;

Κατά μία άποψη υποστηριζόμενη τόσο στην θεωρία όσο και στην νομολογία, δεν μπορεί να γίνει λόγος για «αντισυνταγματικές διατάξεις» του Συντάγματος (ή άκυρες ή ανίσχυρες) ένεκα αντίθεσης προς άλλες διατάξεις ή αρχές του ίδιου Συντάγματος. Η θέση αυτή στηρίζεται στο επιχείρημα ότι, εφόσον δυο φαινομενικά αντίθετες διατάξεις προβλέπονται ταυτόχρονα στο Σύνταγμα, τότε τεκμαίρεται η συνταγματικότητα και των δυο. Υποστηρίζεται έτσι ότι οι επίμαχες διατάξεις (άρ. 33 και 4, 13 παρα.1) είναι μεταξύ τους ισοδύναμες ως τμήματα του Συντάγματος¹¹².

Κατά μία άλλη άποψη όμως, η θέσπιση του χριστιανικού ορθόδοξου όρκου ως τρόπου εγκατάστασης πολιτικής εξουσίας δεν συμπορεύεται προς το άρ. 13 παρα.1, αλλά ούτε και προς τα άρ.2 παρα.1 και 7 παρα.2 του Συντάγματος¹¹³.

¹¹¹ Π.Δ. Δαγτόγλου, *supra note 3*, σελ.374.

¹¹² *ibid*, βλ. και ΣΤΕ 292/84, Ολομέλεια.

¹¹³ Αρ. Μάνεσης, *supra note 1*, σελ.258.

7 Η ΑΠΟΣΥΝΔΕΣΗ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΣΗΜΑΙΝΕΙ ΤΑΥΤΟΧΡΟΝΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΠΟΣΥΝΔΕΣΗ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ;

Και εδώ ανοίγει πλέον ένα μεγάλο ζήτημα: σε ποια έκταση κατοχυρώνεται και υλοποιείται η ελευθερία έκφρασης της θρησκευτικής συνείδησης του ατόμου στα πλαίσια των κρατικών θεσμών, στην περίπτωση κράτους με καθεστώς επικρατούσας θρησκείας, όπως η Ελλάδα;

Το ζήτημα αυτό προκύπτει καθώς η αποσύνδεση κράτους και *θρησκείας* δεν σημαίνει απαραίτητα και την ταυτόχρονη αποσύνδεση κράτους και *εκκλησίας*. Μία σύντομη συγκριτική επισκόπηση των ευρωπαϊκών συνταγμάτων αποκαλύπτει ότι σε όλα μεν ανεξαιρέτως τα ευρωπαϊκά εθνικά συντάγματα κατοχυρώνεται η θρησκευτική ελευθερία του ατόμου έναντι του κράτους, όχι όμως και η θρησκευτική ουδετερότητα του κράτους έναντι των υπάρχοντων θρησκευτικών δογμάτων, όρος ωστόσο αναγκαίος για την ουσιαστική αποσύνδεση κράτους και θρησκείας.

7.1 ΟΙ ΤΕΣΣΕΡΙΣ ΒΑΘΜΙΔΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΙΜΑΚΑ ΣΧΕΣΕΩΝ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ: ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΓΝΟΗΣΗ ΩΣ ΤΗΝ ΟΡΓΑΝΙΚΗ ΣΥΝΔΕΣΗ.

Με την εφαρμογή διαφόρων κριτηρίων και κυρίως βάσει της συνολικότερης εμπλοκής της εκκλησίας στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας, οι μορφές συνύπαρξης κράτους και εκκλησίας στις χώρες της Ε.Ε., όπως αυτές καθορίζονται από τα Συντάγματά τους, μπορούν να ταξινομηθούν ποικιλοτρόπως σε μία κλίμακα από την αγνόηση έως την οργανική σύνδεση των δύο¹¹⁴. Έτσι, διακρίνονται: i) κράτη με καθεστώς πλήρους χωρισμού από την εκκλησία., ii) κράτη με καθεστώς σχετικού χωρισμού από την εκκλησία, iii) κράτη που ενισχύουν μία εκκλησία και τέλος iv) κράτη με επίσημη εκκλησία.

7.1.1 ΚΡΑΤΗ ΜΕ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΠΛΗΡΟΥΣ ΧΩΡΙΣΜΟΥ.

Κράτη με *καθεστώς πλήρους χωρισμού* τους από την εκκλησία είναι η Γαλλία, η Πορτογαλία, η Ολλανδία, το Βέλγιο και η Ελβετία.

7.1.1.1 ΓΑΛΛΙΑ

Ήδη από το 1791 και προφανώς υπό την επίδραση της Γαλλικής Επανάστασης διευκρινίζετο στην Γαλλία με απόλυτο τρόπο στο προοίμιο του Συντάγματος η

¹¹⁴Πηνελόπη Φουντεδάκη, *supra note 11*, ειδ. σελ.647.

απομάκρυνση από το *Ancien Regime*. Το ισχύον γαλλικό Σύνταγμα ορίζει ότι « η Γαλλία είναι (...) πολιτεία χωρισμένη από την εκκλησία, δημοκρατική και κοινωνική»¹¹⁵. Διασφαλίζει και προστατεύει την θρησκευτική ελευθερία, υπό τον όρο ότι η εκδήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων δεν αντιβαίνει στην δημόσια τάξη, όπως αυτή κατοχυρώνεται από τον νόμο¹¹⁶.

7.1.1.2 ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ

Το πορτογαλικό Σύνταγμα του 1976 ρητά θεσπίζει και αυτό πλέον τον χωρισμό κράτους και εκκλησίας¹¹⁷. Ωστόσο, σε ζητήματα φορολογικά και νομικής προσωπικότητας, η καθολική Εκκλησία κατέχει θέση προνομιακή έναντι των άλλων θρησκευμάτων χάρη στο υπογραφέν το 1940 κονκορδάτο.

7.1.1.3 ΟΛΛΑΝΔΙΑ

Προφανώς λόγω της έντονης αποικιοκρατικής πολιτικής της και της εισροής πληθυσμών από τις κατακτημένες εκ μέρους της περιοχές κατά την περίοδο εκείνη, η Ολλανδία είναι το πρώτο ευρωπαϊκό κράτος που το 1798 ήδη θεσπίζει τον ρητό διαχωρισμό των δυο εξουσιών και την ισότητα όλων των θρησκευμάτων¹¹⁸. Το ισχύον Σύνταγμα του 1983 κατοχυρώνει βέβαια και αυτό κατά τρόπο πλήρη την θρησκευτική ελευθερία και τον κοσμικό χαρακτήρα της χώρας.

7.1.1.4 ΒΕΛΓΙΟ

Έτσι και το βελγικό Σύνταγμα, που διακηρύσσει την ουδετερότητα του βελγικού κράτους προς όλα τα θρησκευάματα¹¹⁹. Ήδη από το 1831 το βελγικό Σύνταγμα ήταν το πρώτο σε ευρωπαϊκό επίπεδο που κατοχύρωνε την θρησκευτική ελευθερία¹²⁰.

¹¹⁵ Βλ. άρ. 1 του ισχύοντος γαλλικού Συντάγματος.

¹¹⁶ C.Gauthier/O.Dubos, *Elements de comparaison, France, Revue Europeene de droit public, supra note 29*, σελ.356.

¹¹⁷ Βλ. άρ. 41.4.

¹¹⁸ Βλ. άρ. 19 και 20 του ολλανδικού Συντάγματος του 1798.

¹¹⁹ Βλ. άρ. 19-21 του βελγικού Συντάγματος.

¹²⁰ Βλ. άρ. 14 του Συντάγματος του 1831.

7.1.2 ΚΡΑΤΗ ΜΕ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΣΧΕΤΙΚΟΥ ΧΩΡΙΣΜΟΥ

Στα κράτη με *καθεστώς σχετικού χωρισμού* από την εκκλησία υπάγονται η Γερμανία, η Αυστρία, η Ιταλία, η Ισπανία, το Λουξεμβούργο και τέλος η Σουηδία και η Φινλανδία, όπως αναλύθηκε παραπάνω. Το κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα των κρατών αυτών είναι η σε ορισμένες περιπτώσεις συνεργασία εκκλησίας- κράτους, κυρίως σε θέματα παιδείας, κοινωνικής πολιτικής και υγείας.

7.1.2.1 ΑΥΣΤΡΙΑ ΚΑΙ ΓΕΡΜΑΝΙΑ.

Τόσο στην Αυστρία όσο και στην Γερμανία ισχύει η αμοιβαία ανεξαρτησία κράτους και εκκλησίας καθώς και η αρχή της ιδεολογικής ουδετερότητας του κράτους. Κατά το Σύνταγμα της Βαιμάρης¹²¹, «κρατική εκκλησία δεν υφίσταται».

7.1.2.2 ΙΤΑΛΙΑ

Ο καθολικισμός καταργήθηκε ως επίσημη εκκλησία του ιταλικού κράτους με την συμφωνία του 1984, ύστερα από περίοδο ψύχρανης των σχέσεών τους μετά την θέση σε ισχύ του ιταλικού νόμου που επέτρεψε το διαζύγιο το 1970¹²². Η αμοιβαία ανεξαρτησία κράτους και εκκλησίας επήλθε έτσι εν μέρει ως αποτέλεσμα των νομοθετικών μεταβολών του ιταλικού κράτους, που και αυτές με την σειρά τους αντανακλούν τις μεταβολές των κοινωνικών αντιλήψεων του ιταλικού πληθυσμού. Πλέον το ιταλικό Σύνταγμα κατοχυρώνει την αμοιβαία ανεξαρτησία κράτους και εκκλησίας καθώς και την ίση μεταχείριση όλων των θρησκευμάτων¹²³. Στα πλαίσια της ισότητας των θρησκευμάτων μεταξύ 1984 και 1993 υπεγράφησαν έξι συμφωνίες με άλλες θρησκευτικές κοινότητες κατ' εφαρμογή του άρ. 8 του Συντάγματος, που όμως μέχρι την κατάργηση του καθολικισμού ως επίσημης ιταλικής θρησκείας παρέμενε ανενεργό.

¹²¹ Βλ. άρ. 137.1 του Συντάγματος, ακόμη άρθρο του Βασικού Αυστριακού Νόμου του 1867.

¹²² Ο ιταλικός νόμος περί διαζυγίου τέθηκε σε ισχύ την 1.12.1970, ενώ η κατάργηση του καθολικισμού ως επίσημης ιταλικής θρησκείας επήλθε με την συμφωνία του 1984 που κατέστη νόμος του ιταλικού κράτους τον Μάιο του 1985 (Νόμος 121/25/3/1985).

¹²³ Βλ. άρ. 7 του Συντάγματος του 1948.

7.1.2.3 ΙΣΠΑΝΙΑ

Παρομοίως και στην Ισπανία δεν υπάρχει επίσημο θρήσκευμα πλέον μετά το 1976¹²⁴, ενώ θεσπίζεται και η συνεργασία μεταξύ κράτους και διαφόρων θρησκευμάτων με νόμο του 1980, ο οποίος ενεργοποιείται όμως μόλις το 1992. Φυσικά, τόσο στην περίπτωση της Ιταλίας όσο και σε εκείνη της Ισπανίας αναμφισβήτητη είναι η ισχυρή άτυπη σύνδεση καθολικισμού και κράτους.

7.1.2.4 ΛΟΥΞΕΜΒΟΥΡΓΟ

Και το ισχύον Σύνταγμα του Λουξεμβούργου κατοχυρώνει πλήρως την θρησκευτική ελευθερία¹²⁵.

7.1.3 ΚΡΑΤΗ ΠΟΥ ΕΝΙΣΧΥΟΥΝ ΜΙΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑ

Στην κατηγορία των κρατών που ενισχύουν μία εκκλησία ανήκουν η Ιρλανδία και η Πολωνία.

7.1.3.1 ΙΡΛΑΝΔΙΑ

Παρά την μη-πρόβλεψη επίσημης θρησκείας στην Ιρλανδία και παρά την διασφάλιση της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης, που εμποδίζει το κράτος από την θέσπιση προνομίων υπέρ κάποιας θρησκείας¹²⁶, οι συχνές αναφορές του Συντάγματός της χώρας στον Θεό, η ισχυρή σχέση της εθνικής συνείδησης με την Καθολική Εκκλησία και η στενότατη σύνδεση εκκλησίας και κρατικής εκπαιδευτικής και κοινωνικής πολιτικής είναι στοιχεία που συνηγορούν υπέρ της κατάταξης και της Ιρλανδίας στην κατηγορία αυτή.

7.1.3.2 ΠΟΛΩΝΙΑ

Η Πολωνία κατοχυρώνει στο Σύνταγμά της τις αρχές της αμεροληψίας των κρατικών οργάνων σε ζητήματα θρησκευτικά, της ισότητας μεταξύ εκκλησιών και

¹²⁴ Κατά το υπογραφέν το έτος 1976 σύμφωνο μεταξύ Ισπανίας και Αγίας Έδρας και σύμφωνα με το άρ. 16.3 του ισπανικού Συντάγματος του 1978.

¹²⁵ Βλ. άρ. 19 και 20 του Συντάγματος του Λουξεμβούργου, όπως αυτό αναθεωρήθηκε το 1998.

¹²⁶ Βλ. άρ. 44 του ιρλανδικού Συντάγματος.

θησκευμάτων καθώς και της αμοιβαίας ανεξαρτησίας μεταξύ κράτους και εκκλησίας. Ωστόσο πρόσφατα υπογράφηκε διεθνής συνθήκη μεταξύ της χώρας και της Αγίας Έδρας¹²⁷.

7.1.4 ΚΡΑΤΗ ΜΕ ΕΠΙΣΗΜΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ: Η ΕΞΑΙΡΕΣΗ ΣΤΟΝ ΚΑΝΟΝΑ.

Επίσημη εκκλησία βρίσκει επομένως κανείς συνταγματικά κατοχυρωμένη μόλις σε άλλα δυο κράτη εκτός από την Ελλάδα: στην Μ. Βρετανία και στη Δανία¹²⁸.

7.1.4.1 ΔΑΝΙΑ: Η ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΤΩΝ ΣΚΑΝΔΙΝΑΒΙΚΩΝ ΚΡΑΤΩΝ.

Ύστερα από την πρόσφατη νομοθετική κατάργηση της Ευαγγελικής Λουθηρανικής Εκκλησίας ως επίσημης εκκλησίας της Σουηδίας και της Φινλανδίας¹²⁹, η Δανία αποτελεί την μόνη πλέον εναπομένουσα χώρα της σκανδιναβικής χερσονήσου με επίσημη εκκλησία. Επίσημη εκκλησία της χώρας αποτελεί από το 1849 η Ευαγγελική Λουθηρανική Εκκλησία¹³⁰, στο δόγμα της οποίας υποχρεωτικά ανήκει ο βασιλιάς της χώρας¹³¹. Το δανικό Σύνταγμα περιέχει ιδιαίτερο σχετικό μέρος, οι σχέσεις εκκλησίας και κράτους ρυθμίζονται με ειδικό νόμο κατά το σύνταγμα, ενώ μάλιστα υπάρχει ξεχωριστό υπουργείο για τα εκκλησιαστικά ζητήματα. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός

¹²⁷ Νόμος της 8.1./26.1.1998 και Κοινοβούτιο μεταξύ Πολωνίας και Αγίας Έδρας της 28.7.1993, υπογραφέν στο Βατικανό στις 25.3.1995 και τεθέν σε ισχύ στις 25.4.1998, βλ. "Recht in Ost und West", 42 (1998) 6, σ. 225-226.

¹²⁸ Εδώ υπάγονται και τα εκτός της Ε.Ε. ευρωπαϊκά κράτη: Ανδόρα, Ισλανδία, Λιχτενστάιν, Μονακό, Νορβηγία, Σαν Μαρίνο, κατά τον P. Cumber, "Religious Liberty in the United Kingdom", σε J.D. Van Der VYVER/J. Witte, Jr. (eds), *Religious Human Rights in Global Perspective, Legal Perspectives*, Martinus Nijhoff-Kluwer, The Hague 1996, σελ. 205-241, ειδ. σελ. 214, υποσ. 78.

¹²⁹ Στην Σουηδία ο σχετικός νόμος ισχύει από την 1.1.2000, ενώ στην Φινλανδία η μεταβολή επήλθε με την αναθεώρηση του φινλανδικού Συντάγματος και ισχύει από την 1.3.2000.

¹³⁰ Βλ. άρ.4 του ισχύοντος δανικού Συντάγματος του 1953, κατά την αγγλική μετάφραση του οποίου "The evangelical Lutheran Church shall be the established Church of Denmark, and as such shall be supported by the State".

¹³¹ Βλ. άρ. 6 του δανικού Συντάγματος.

ότι από το έτος 1536 έως το 1849 η Ευαγγελική Λουθηρανική Εκκλησία ήταν η μόνη επιτρεπόμενη θρησκεία.

7.1.4.2 ΑΓΓΛΙΑ: Ο ΝΟΜΟΣ ΠΕΡΙ ΒΛΑΣΦΗΜΙΑΣ.

Στην Αγγλία, επίσημη εκκλησία αποτελεί από το 1689 η Αγγλικανική Εκκλησία, πλήρως αποσπασμένη από την Καθολική. Σημαντικό προνόμιο αυτής αποτελεί η παραχώρηση ακαδημαϊκών εδρών σε κληρικούς της στα πανεπιστήμια του Oxford, Cambridge, Durham, καθώς και η προστασία της με τον νόμο περί βλασφημίας ήδη από το έτος 1676 (Blasphemy Act), ο οποίος, παρά την κατάργησή του από το Κοινοβούλιο το 1967, επανήλθε με απόφαση του Ανώτατου Δικαστηρίου το 1991. Σύμφωνα με αυτόν, *βλάσφημο* είναι κάθε κείμενο αρνούμενο την αλήθεια της χριστιανικής θρησκείας, με αναπόφευκτη συνέπεια την ανισότητα μεταξύ του δόγματος της επίσημης εκκλησίας και των λοιπών θρησκευμάτων.

8 ΕΛΛΑΔΑ

8.1 Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΑΡΘΡΟ 3 ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ.

Όπως όλα τα ελληνικά Συντάγματα μετά την Νομική Διάταξη της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος (1821)¹³², έτσι και το άρ.3 παρα.1 Συντ. εδ.α καθορίζει ως επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα εκείνη της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού.

Υποστηρίζεται ότι *επικρατούσα* θρησκεία δεν σημαίνει «κρατική θρησκεία»¹³³ και ότι *επικρατούσα* θρησκεία είναι εκείνη στην οποία πιστεύει ο μεγαλύτερος αριθμός

¹³² Το άρθρο 1 του Συντάγματος του 1844 όριζε: « Η επικρατούσα θρησκεία εις την Ελλάδα είναι η της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας του Χριστού, πάσα δε άλλη θρησκεία είναι ανεκτή και τα της λατρείας αυτής τελούνται ακωλύτως υπό την προστασίαν των νόμων, απαγορευομένου του προσηλυτισμού και πάσης άλλης επεμβάσεως κατά της επικρατούσης θρησκείας». Η ίδια διάταξη συμπεριελήφθη και στα επόμενα Συντάγματα των ετών 1864, 1911 και 1952, ενώ το Σύνταγμα του 1975 ήταν εκείνο από το οποίο για πρώτη φορά απαλείφθηκε η φράση « (...)και πάσης άλλης επεμβάσεως κατά της επικρατούσης θρησκείας».

¹³³ Π.Δ.Δαγτόγλου, *supra note 3*, σελ.376.

πιστών και γι' αυτό αποτελεί την επίσημη θρησκεία του κράτους¹³⁴. Η επιλογή του όρου *επικρατούσα* έναντι του όρου *επίσημη* παρουσιάζει την διάταξη του άρ.3 λιγότερο δεσμευτική, εφόσον έτσι το άρ.3 αποκτά έναν οιονεί διαπιστωτικό χαρακτήρα βάσει κριτηρίων πλειοψηφίας¹³⁵.

Από το γράμμα της διάταξης του άρ.3 Συντ. πράγματι δεν προκύπτει ότι αυτή καθιερώνει υπέρ της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού μια πλεονεκτική νομικά θέση έναντι των άλλων θρησκειών, των οποίων άλλωστε η ελευθερία κατοχυρώνεται στο άρ.3 Συντ.¹³⁶.

Μήπως όμως στην πραγματικότητα, η καθιέρωση επικρατούσης θρησκείας έρχεται σε αντίθεση με την αρχή της ίσης μεταχείρισης όλων των θρησκειών, έτσι ώστε τελικά η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και έκφρασης αυτής να μην έχει την έκταση που συνταγματικά της προσδίδεται, μέσα από τις οριοθετήσεις και τους περιορισμούς που αναλύθηκαν παραπάνω ; Μήπως τελικά μπορεί να γίνει λόγος για *αντισυνταγματικές διατάξεις του Συντάγματος* - έστω παρά το παράδοξο του όρου ; Πρέπει να σημειωθεί ότι το ΕΔΔΑ δεν έχει ακόμη κρίνει την συμβατότητα του καθεστώτος επικρατούσης θρησκείας που υπάρχει σε (λίγα) κράτη της Ε.Ε. με την αρχή της ισότητας όλων των θρησκειών και της θρησκευτικής ελευθερίας.

8.2 ΔΙΔΗΜΜΑΤΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Η ιδιαιτερότητα της Ελλάδος δεν εντοπίζεται στο σύστημα της επικρατούσης θρησκείας, αλλά συνδέεται με την *έκταση* του πλέγματος των διατάξεων που αφορούν στις σχέσεις εκκλησίας και πολιτείας και που ως σύνολο έχουν μοναδικότητα στον ευρωπαϊκό χώρο¹³⁷. Η σύνδεση κράτους και της επικρατούσης θρησκείας διαπιστώνεται μέσα από ένα πλήθος συνταγματικών διατάξεων.

8.2.1 Η ΠΡΟΜΕΤΩΠΙΔΑ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ.

Απαντάται ήδη στη προμετωπίδα του Ελληνικού Συντάγματος, που τιτλοφορείται «Εις το Όνομα της Αγίας και Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος». Δεδομένης της κανονιστικής και συμβολικής σημασίας των προμετωπίδων και των προοιμίων,

¹³⁴ Α.Γ. Δημητρόπουλος, *supra note* 19, σελ.185.

¹³⁵ Πηνελόπη Φουντεδάκη, *supra note* 11, σελ. 660, υποσημ.47.

¹³⁶ Α.Γ. Δημητρόπουλος, *supra note* 19, σελ.185.

¹³⁷ Πηνελόπη Φουντεδάκη, *supra note* 11, σελ. 660.

ολόκληρο το Σύνταγμα, δηλαδή ο «νόμος των νόμων», το «κατεξοχήν μέσο διαδικαστικής εξασφάλισης του αέναου καθορισμού της πολιτικής ελευθερίας»¹³⁸, παρουσιάζεται να τίθεται υπό την «θεία προστασία» της επικρατούσης θρησκείας. Υποστηρίζεται βέβαια και η άποψη κατά την οποία η έναρξη του Συντάγματος με την επίκληση «Εις το Όνομα της Αγίας και Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος» έχει απλώς και μόνο ιστορική σημασία, ότι ακόμη διαδηλώνει πως το ελληνικό κράτος διάκειται ευμενώς προς την θρησκεία, χωρίς κατά τα άλλα να εγκαταλείπει την θρησκευτική του ουδετερότητα¹³⁹. Ωστόσο η άποψη αυτή εκκινεί ακριβώς από την παραδοχή του συμβολισμού της προμετωπίδας για τα χαρακτηριστικά της ελληνικής Πολιτείας, όπως αυτά κατοχυρώνονται στο κύριο μέρος του Συντάγματος, με αποτέλεσμα μία τέτοια προμετωπίδα να μην έχει θέση στο Σύνταγμα μιας Πολιτείας που θέλει να αυτοχαρακτηρίζεται ως θρησκευτικά ουδέτερη.

8.2.2 ΤΟ ΑΡΘΡΟ 3 ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΚΑΙ Η ΚΑΘΙΕΡΩΣΗ ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ.

Ακολουθεί το άρ.3 Συντ., το οποίο, υπό τον τίτλο «Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας», καθιερώνει ως επικρατούσα θρησκεία στην χώρα την Ορθόδοξη Ανατολική Εκκλησία του Χριστού, χωρίς να προβλέπει όμως την ανεξαρτησία του κράτους από αυτήν.

8.2.3 Ο ΟΡΚΟΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΗΣ ΖΩΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ.

8.2.3.1 Ο ΟΡΚΟΣ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΑΡΘΡΟ 59 ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ.

Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, δηλαδή ο κατεξοχήν «ρυθμιστής του πολιτεύματος» κατά την έκφραση του άρ.30 παρα.1 εδ. α, ορκίζεται για την ορθή άσκηση των καθηκόντων του επίσης στο όνομα της Αγίας και Ομοουσίας και Αδιαιρέτου Τριάδος κατά το άρ.33 παρα.2. Στα περισσότερα ευρωπαϊκά Συντάγματα, όμως, ο όρκος του Προέδρου της Δημοκρατίας στερείται θρησκευτικών αναφορών¹⁴⁰, ενώ άλλωστε

¹³⁸ Δημήτρης Θ. Τσάτσος, *Συνταγματικό Δίκαιο, α, Θεωρητικό Θεμέλιο*, Εκδόσεις Σάκκουλα, 1985, σελ.113,-5.

¹³⁹ Π.Δ. Δαγτόγλου, *supra note 3*, σελ.376.

¹⁴⁰ Ο όρκος του Προέδρου της Ιταλικής Δημοκρατίας δεν περιέχει διόλου θρησκευτικές αναφορές (άρ.91,93 ιταλικού Συντ.), παρομοίως και για τον Ισπανό

αξίζει να σημειωθεί ότι κατά απόφαση του Ανώτατου Δικαστηρίου του Βελγίου όρκος που θα περιελάμβανε αναφορά στον Θεό θα ήταν άκυρος¹⁴¹.

8.2.3.2 Ο ΟΡΚΟΣ ΤΩΝ ΒΟΥΛΕΥΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟ ΑΡΘΡΟ 59 ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ.

Παρομοίως και οι βουλευτές ως αντιπρόσωποι του λαού υποχρεούνται καταρχήν σύμφωνα με το άρ.59 παρα.1 Συντ. σε θρησκευτικό όρκο στο όνομα της Αγίας και Ομοούσιας και Αδιαιρέτου Τριάδος. Αν και υπάρχει πρόβλεψη στην παρα.2 του ίδιου άρθρου για τους αλλόθρησκους ή ετερόδοξους, ωστόσο δεν υπάρχει πρόβλεψη για τους άθρησκους ή άθεους, ενώ σε κάθε περίπτωση το γεγονός ότι το Σύνταγμα καθιερώνει καταρχήν τον κανόνα του χριστιανικού όρκου καταδεικνύει την μη ισότιμη αντιμετώπιση όλων των θρησκειών.

8.2.4 Ο ΟΡΚΟΣ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΑΠΟΝΟΜΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ.

8.2.4.1 Ο ΟΡΚΟΣ ΣΤΗΝ ΠΟΙΝΙΚΗ ΔΙΚΟΝΟΜΙΑ.

Στα πλαίσια της ποινικής δικονομίας, καταρχήν προβλέπεται ο θρησκευτικός όρκος χριστιανικού τύπου για τους μάρτυρες σε δίκη¹⁴², ωστόσο αναγνωρίζεται η εγκυρότητα και αλλόθρησκου όρκου¹⁴³, κατ' εξαίρεση και του πολιτικού όρκου¹⁴⁴. Ο Κώδικας Ποινικής Δικονομίας καθιερώνει επομένως κατά βάση τον θρησκευτικό τύπο όρκου και μάλιστα με ποινή ακυρότητας¹⁴⁵, βάσει του ότι « η θρησκευτική επίκλησις ευρίσκει εις την ψυχήν πολλών μαρτύρων κατά το μάλλον ή ήττον ζωηράν απήγησιν και ωθεί αυτούς εις το να είπωσι την αλήθειαν, ιδία παρ' ημίν, όπου το

Βασιλέα και Διάδοχο (άρ.61 ισπανικού Συντ.), τον Πρόεδρο της Πορτογαλίας που ορκίζεται στην τιμή του (άρ.130 πορτογαλικού Συντ.), τον Βασιλέα του Βελγίου (άρ.91 βελγικού Συντ.), τον Μεγάλο Δούκα και Διάδοχο του Λουξεμβούργου (άρ.5 παρα.2 και άρ.8 παρα.2 του Συντάγματος του Λουξεμβούργου).

¹⁴¹ Πηνελόπη Φουντεδάκη, *supra note* 11, σελ.662, υποσημ.56.

¹⁴² Άρ.218 ΚΠΔ. Για μεγαλύτερη ανάλυση βλ. σχετικά Αργύριος Καρράς, *Ποινικό Δικονομικό Δίκαιο*, Εκδόσεις Α.Ν. Σάκκουλα, 1998, σελ.447.

¹⁴³ Άρ.220 παρα.1 ΚΠΔ.

¹⁴⁴ Άρ.220 παρα.2 ΚΠΔ.

¹⁴⁵ Άρ.218 παρα.1 εδ.β ΚΠΔ. Αντίστροφα για αυτούς που κατά το άρ.221 ΚΠΔ πρέπει να εξεταστούν άνευ όρκου, γίνεται νομολογιακά δεκτό ότι η ένορκη εξέτασή τους δεν επιφέρει όρκο (ΑΠ 163/1987, *Ποιν.Χρον.*, ΛΖ', σελ.395 επ.)

θρησκευτικόν αίσθημα είναι εισέτι οπωσδήποτε ερριζωμένον μεταξύ των λαϊκών τουλάχιστον τάξεων»¹⁴⁶. Η παράλληλη πρόβλεψη ως έγκυρου του αλλόθρησκου όρκου ανταποκρίνεται στο άρ. 13 παρα.1 Συντ. Έτσι και η πρόβλεψη του πολιτικού όρκου, τον οποίο, όπως γίνεται δεκτό, μπορούν να δώσουν και χριστιανοί ορθόδοξοι μάρτυρες που δεν επιθυμούν να προβούν σε θρησκευτικό όρκο¹⁴⁷. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι από το γράμμα του άρ.220 παρα.2 ΚΠΔ συνάγεται πως, όρος της εγκυρότητας του πολιτικού όρκου είναι η προηγούμενη δήλωση εκ μέρους του μάρτυρα ότι αυτός είναι άθεος και ακόμη, να πείσει το δικαστήριο για την αλήθεια της δήλωσής του αυτής. Ωστόσο αυτό είναι προδήλως αντισυνταγματικό, εφόσον έτσι η έγκυρη όρκιση του μάρτυρα εξαρτάται από την προηγούμενη εκδήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεών του, η οποία κατ' αυτόν τον τρόπο καθίσταται αναγκαστική κατά παραβίαση της ελευθερίας εκδήλωσης ή αποσιώπησης των θρησκευτικών πεποιθήσεων του ατόμου βάσει του άρ.13 Συντ.

8.2.4.2 Ο ΟΡΚΟΣ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΚΟΝΟΜΙΑ.

Προς εναρμόνιση με την συνταγματική επιταγή προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας, τροποποιήθηκαν οι σχετικές διατάξεις του Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας¹⁴⁸. Και στην αστική δίκη υπάρχει ο θρησκευτικός όρκος χριστιανικού τύπου. Πριν την όρκισή του όμως, ο μάρτυρας *ερωτάται αν προτιμά θρησκευτικό ή*

¹⁴⁶ Αιτιολογική Έκθεση Σχεδίου Κώδικα Ποινικής Δικονομίας (Σ.Κ.Π.Δ.), σελ.476.

¹⁴⁷ *ΤριμΕφΘεσσαλ.3269/1989, Υπόθ. μάρτυρα αρνούμενου να ορκιστεί, Αρμεν, 1990, σελ.666 και ΕφΘεσσαλ.171/1980, Υπόθ. μάρτυρα δικηγόρου, Υπερ,1991, σελ. 637επ. και ΜονΠλημΘεσσαλ.23161/1978, Υπόθ. της χριστιανής ορθόδοξης μάρτυρος, ΠοινΧρον, 1979, ΚΘ, σελ.179. Βλ. όμως και ΕφΑθ.3796/1979, Υπόθ. του καθηγητή Φιλοσοφίας Δικαίου, ΠοινΧρον, 1979, ΚΘ, σελ.508, όπου το Εφετείο δέχθηκε ότι ο μάρτυρας, αρνούμενος να δώσει τον χριστιανικό όρκο λόγω σύγκρουσης με τις κοινωνικοηθικές πεποιθήσεις του, βρέθηκε σε κατάσταση σύγκρουσης συμφερόντων που αποκλείει τον καταλογισμό, έτσι ώστε τελικά να είναι έγκυρος ο πολιτικός όρκος, παρά το ότι ο μάρτυρας ούτε άθεος ούτε πιστός θρησκείας που απαγορεύει τον όρκο ήταν.*

¹⁴⁸ ν.2915/2001 που ισχύει από 1.1.2002.

πολιτικό όρκο¹⁴⁹, έτσι ώστε να συνάδει με την ελευθερία εκδήλωσης ή μη των θρησκευτικών πεποιθήσεων¹⁵⁰, να αποκαθίσταται η ισότητα αφενός μεταξύ πολιτικού και θρησκευτικού όρκου, αφετέρου μεταξύ θρησκευτικού όρκου χριστιανικού τύπου και αλλόθρησκου τύπου, πράγμα που δεν ισχύει στην ποινική δίκη με την πρόβλεψη του θρησκευτικού τύπου (και μάλιστα του χριστιανικού) ως κανόνα και του πολιτικού μόνο ως εξαίρεσης. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι αυτή η ίση δικονομική μεταχείριση των όρκων ανταποκρίνεται πλήρως στο άρ. 13 παρα.1 Συντ. και ότι επομένως υπάρχει ανάγκη παρόμοιας νομοθετικής τροποποίησης και στα πλαίσια της ποινικής δικονομίας.

8.2.4.3 Η ΣΥΜΒΑΤΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ ΟΡΚΟΥ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΓΕΝΙΚΑ ΤΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΑΠΟΝΟΜΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ ΜΕ ΤΑ ΑΡΘΡΑ 2, 13, 7 ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ.

Δεν μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι οι διατάξεις της κοινής νομοθεσίας που αναφέρθηκαν παραπάνω είναι αντισυνταγματικές, όταν προβλέπουν όρκο γενικά, αφού το ίδιο το Σύνταγμα στο άρ.13 παρα.5 δίνει στον κοινό νομοθέτη την εξουσία της δια νόμου επιβολής όρκου¹⁵¹. Αυτό που υποστηρίζεται όμως είναι ότι, σε κάθε περίπτωση η θέσπιση από την κοινή νομοθεσία *θρησκευτικού τύπου* όρκου δεν συμπορεύεται στο άρ. 13 παρα.1, αλλά και στα άρθρα 2 παρα.1 και 7 παρα.2 Συντ., άποψη που ενισχύεται και από την ίδια την αιτιολογική έκθεση του Σχεδίου Κώδικα Ποινικής Δικονομίας¹⁵², εφόσον αυτή δέχεται ότι «χρησιμοποιεί» τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του ατόμου ως μέσο άσκησης ψυχολογικής βίας για την απόσπαση της

¹⁴⁹ Άρ. 408 παρα.1 ΚΠολΔ, όπως αντικαταστάθηκε από το άρ.14 παρα.7 του ν.2915/2001.

¹⁵⁰ Έτσι και Α.Γ. Δημητρόπουλος, *supra note* 19, σελ. 194, όπου: « Ο εξαναγκασμός σε ορκοδοσία ισοδυναμεί επομένως με εξαναγκασμό σε εξωτερίκευση της θρησκευτικής πίστης. Αποτελεί επομένως η επιβολή όρκου *εξαιρέση* της γενικότερης αρχής της ελευθερίας εκδήλωσης ή μη εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων. *Η εξαίρεση αυτή είναι συνταγματικά ανεκτή, μόνον εφόσον επαφίεται στον ορκιζόμενο να επιλέξει αν θα ακολουθήσει τον τύπο του θρησκευτικού όρκου*».

¹⁵¹ *ibid*, σελ.193.

¹⁵² Βλ. *supra note* 142.

αλήθειας. Δεν πρέπει άλλωστε να λησμονείται και η ύπαρξη του χριστιανικού σταυρού στις αίθουσες απονομής δικαιοσύνης, η οποία επίσης συνιστά μέσο άσκησης ψυχολογικής βίας στους παριστάμενους.

8.2.5 Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ ΩΣ ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΚΡΑΤΙΚΗ ΥΠΟΧΡΕΩΣΗ ΥΠΟ ΤΟ ΑΡΘΡΟ 16 ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ.

Και αν ο θρησκευτικός τύπος του όρκου αποτελεί κατά την εύστοχη διατύπωση του Αριστόβουλου Μάνεση επιβίωση της «μαγικής θεοδικίας», μη συμπορευόμενη με το άρ.13 παρα.1, 2 παρα.1 και 7 παρα.2 Συντ.¹⁵³, υπάρχει ακόμη και η διάταξη του άρ.16 παρα.2 Συντ. που ανυψώνει την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης σε σκοπό της παιδείας, που χαρακτηρίζεται ως βασική αποστολή του κράτους. Η ανάπτυξη ποιας θρησκευτικής συνείδησης εννοείται ακριβώς, την στιγμή που το Σύνταγμα κατοχυρώνει επικρατούσα θρησκεία από την μια και την ισότητα όλων των θρησκειών από την άλλη, ενώ άλλωστε απαγορεύει τον προσηλυτισμό;

8.2.5.1 Η ΣΥΜΒΑΤΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 16 ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΜΕ ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΤΩΝ ΓΟΝΕΩΝ ΠΡΟΣ ΕΠΙΛΟΓΗ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗΣ ΤΟΥ ΑΝΗΛΙΚΟΥ ΤΕΚΝΟΥ ΤΟΥΣ ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΑ ΑΡ. 1518 ΑΚ ΚΑΙ 9 ΕΣΔΑ.

Δεδομένου του άρ.3 Συντ που ορίζει την Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία του Χριστού ως την επικρατούσα θρησκεία στην χώρα, είναι σαφές ότι ως *ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης* το Σύνταγμα εννοεί την ανάπτυξη βασικά της *χριστιανικής* θρησκευτικής συνείδησης. Το μάθημα των θρησκευτικών συμπεριλαμβάνει βέβαια την διδασκαλία άλλων θρησκειών εκτός της επίσημης, ωστόσο το μεγαλύτερο μέρος του αφορά την επικρατούσα του άρ.3 Συντ.¹⁵⁴. Δεδομένης της υποχρεωτικής διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών στα σχολεία, τι συμβαίνει στην

¹⁵³ Αρ. Μάνεσης, *supra note 1*, σελ.257.

¹⁵⁴ Γι' αυτό ακριβώς, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, θεωρείται ότι δεν αντίκειται στο Σύνταγμα διάταξη νόμου, κατά την οποία ως καθηγητές του μαθήματος των θρησκευτικών σε δημόσια ή ιδιωτικά εκπαιδευτήρια της μέσης εκπαίδευσης διορίζονται *μόνο* χριστιανοί ορθόδοξοι, εφόσον η (κατηχητική) φύση του μαθήματος απαιτεί την ιδιότητα αυτή του προσώπου, *Διοικ.Εφ.Αθ.* 299/1988, *Υπόθ.* του άθεου δασκάλου, *ΔιοικΔίκη* 1989, σελ.83 και *ΣΤΕ* 1417/49, *Υπόθ.* του χιλιαστή δημοδιδάσκου της Ανθούσας, *supra note 96*.

περίπτωση που οι γονείς επιλέγουν διαφορετική θρησκευτική κατεύθυνση για το τέκνο τους, ασκώντας το λειτουργικό δικαίωμα της επιμέλειας αυτού κατά το άρ. 1518 ΑΚ¹⁵⁵; Αλλά και στην περίπτωση της αθεΐας, κατά πόσο η συνταγματική καθιέρωση της ανάπτυξης της θρησκευτικής συνείδησης γενικά ως βασικού σκοπού της κρατικής παιδείας συμβιβάζεται με την υποχρέωση του κράτους να σέβεται το δικαίωμα των γονέων προς εξασφάλιση μόρφωσης και εκπαίδευσης για τα παιδιά τους ίδιας με εκείνη των δικών τους θρησκευτικών πεποιθήσεων, βάσει του άρ.2 του πρόσθετου πρωτοκόλλου ΕΣΔΑ¹⁵⁶;

8.2.5.2 Η ΣΥΜΒΑΤΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 16 ΜΕ ΤΑ ΑΡ. 5 ΚΑΙ 13 ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ.

Επιπλέον, δεδομένης της υποχρεωτικότητας της εκπαίδευσης για τουλάχιστον εννέα έτη βάσει του άρ.16 παρα.3 Συντ, κατά πόσο συνάδει πραγματικά με το δικαίωμα ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας του ατόμου βάσει του άρ.5 παρα.1 Συντ., με την αρχή της ίσης μεταχείρισης όλων ανεξαρτήτως θρησκεύματος βάσει του άρ. 13 παρα.1 εδ.β Συντ. αλλά και με την απαγόρευση του προσηλυτισμού βάσει του άρ.13 παρα.2 εδ.γ η ίδια η υποχρεωτικότητα της διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών;

¹⁵⁵ Θανάσης Κ. Παπαχρίστου, *Εγχειρίδιο Οικογενειακού Δικαίου*, Εκδόσεις Σάκκουλα, 1998, 280, -2. Βέβαια με την ενηλικίωση του το άτομο μπορεί να ασκήσει το δικαίωμα εγκαταλείψεως ή αλλαγής της θρησκείας που επέλεξαν οι γονείς του σύμφωνα με το άρ.1518 ΑΚ, σχετικά βλ. Π.Δ. Δαγτόγλου, *supra note 3*, σελ.372.

¹⁵⁶ Έτσι και Π.Δ. Δαγτόγλου, *supra note 3*, σελ.371 και 372, όπου « Η εκπλήρωση της κρατικής αυτής υποχρέωσης μπορεί ενδεχομένως να έλθει σε σύγκρουση με το δικαίωμα των γονέων να ορίζουν την θρησκευτική εκπαίδευση των ανήλικων τέκνων τους» και « Ειδικά στην περίπτωση των ανήλικων τέκνων η υποχρεωτική θρησκευτική εκπαίδευση, ο υποχρεωτικός εκκλησιασμός κ.ο.κ. μπορεί να έλθει σε σύγκρουση με το δικαίωμα των γονέων να ορίζουν την θρησκευτική εκπαίδευση των ανήλικων τέκνων τους» αντίστοιχα.

8.2.5.3 Η ΚΑΤΗΧΗΤΙΚΗ ΦΥΣΗ ΤΟΥ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΣΤΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΣΕ ΣΥΝΑΡΤΗΣΗ ΜΕ ΤΗΝ ΜΗ ΑΝΕΠΤΥΓΜΕΝΗ ΠΑΙΔΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΙΚΑΝΟΤΗΤΑ.

Αν προσηλυτισμός είναι κάθε άμεση ή έμμεση απόπειρα εισβολής στις θρησκευτικές πεποιθήσεις του ατόμου μέσω της εκμετάλλευσης της απειρίας, της χαμηλής διανοητικής ικανότητας ή αφέλειας του άλλου και αν μάλιστα η απόπειρα προσηλυτισμού στα σχολεία συνιστά επιβαρυντική περίσταση¹⁵⁷, σημάδι της αντίληψης του νομοθέτη ότι τα νεαρά παιδιά έχουν προδήλως μειωμένη κριτική ικανότητα, τότε μήπως μπορεί να υποστηριχθεί ότι η υποχρεωτική διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών στα σχολεία, συχνά μάλιστα διεξαγόμενη από εκπροσώπους της χριστιανικής Εκκλησίας (ρασοφορεμένους παπάδες), οδηγεί στα ίδια αποτελέσματα με τον συνταγματικά απαγορευμένο προσηλυτισμό; Βεβαίως, κανείς δεν αμφισβητεί ότι ελλείπει σε αυτή την περίπτωση το υποκειμενικό στοιχείο του σκοπού, δηλαδή η πρόθεση προσεταιρισμού των μαθητών στην επικρατούσα θρησκεία. Αυτό που υποστηρίζεται όμως, είναι ότι, και ελλείποντος του υποκειμενικού στοιχείου του σκοπού, ωστόσο η διδασκαλία του μαθήματος, επικεντρωμένου στην επικρατούσα θρησκεία καθώς και όλη η σχολική ζωή (έναρξη σχολικής χρονιάς με χριστιανικό αγιασμό, πρωινή προσευχή στον χριστιανικό Θεό, χριστιανικές εικόνες στις σχολικές αίθουσες, υποχρεωτικός εκκλησιασμός, παπάδες για εξομολόγηση) δημιουργούν στον μαθητή μια εκ των πραγμάτων εντύπωση ταύτισης σχολείου και επικρατούσης θρησκείας, κατά τρόπο ώστε τελικά να μπορεί να γίνει λόγος για *σχετικότητα* της προστασίας της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης και έκφρασης αυτής στα πλαίσια της ειδικής κυριαρχικής σχέσης μαθητή-σχολείου και για παρεμπόδιση της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας των μαθητών¹⁵⁸. Επιπροσθέτως δημιουργείται αναμφίβολα και δικαιολογημένα η εντύπωση της προνομιακής θέσης και μεταχείρισης της επικρατούσης θρησκείας, κατά τρόπο ώστε να μπορεί να ειπωθεί ότι στην (σχολική τουλάχιστον) πραγματικότητα η επικρατούσα θρησκεία δεν αντιμετωπίζεται ισότιμα με τις λοιπές γνωστές, όπως προστάζει ερμηνευτικά το άρ.13 Συντ.

Το ΣτΕ πάντως έχει αποφανθεί ότι απόκειται στην διακριτική ευχέρεια του κράτους η φύση του μαθήματος είτε ως κατηχητικής είτε ως θρησκευτολογικής, τονίζοντας ότι το Σύνταγμα καθιερώνει καταρχήν τον θρησκευτολογικό χαρακτήρα του μαθήματος,

¹⁵⁷ Άρ.4 παρα.2,3 ν.δ.1363/1938, όπως συμπληρώθηκε με το ν.δ.1672/1939.

¹⁵⁸ Βλ. και Αρ.Μάνεσης, *supra note 1*, σελ. 257

με έμφαση βεβαίως στην ιστορία, το ρόλο και τις αρχές της επικρατούσης θρησκείας στην Ελλάδα. Επιφυλάσσει σε γονείς και μαθητές το δικαίωμα αποχής από το συγκεκριμένο μάθημα αλλά και από οτιδήποτε άλλο σχετικό με θρησκεία (π.χ. προσευχή, αγιασμός κ.ο.κ.) για θρησκευτικούς λόγους, ενώ ταυτόχρονα θεωρεί ως αντισυνταγματική την ενδεχόμενη κατάργηση του μαθήματος¹⁵⁹.

Πρέπει πάντως να τονιστεί ότι στο σκεπτικό αυτό να μην αναγνωρίζεται το δικαίωμα γονέων και μαθητών να απέχουν από «οτιδήποτε θρησκευτικό» στα πλαίσια του σχολείου χωρίς δυσμενείς εναντίον τους συνέπειες, ωστόσο παραβλέπεται το γεγονός ότι τέτοιου είδους αποχές *αναπόφευκτα* δημιουργούν τις αναγκαίες προϋποθέσεις διακρίσεων στα πλαίσια του σχολικού περιβάλλοντος, με αποτέλεσμα και πάλι να παραβιάζεται η θρησκευτική ελευθερία του ατόμου και το δικαίωμά του σε απόλαυση των λοιπών δικαιωμάτων του ανεξαρτήτως των θρησκευτικών πεποιθήσεών του¹⁶⁰.

8.2.5.4 Η ΜΕΤΑΞΙΚΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ ΠΕΡΙ ΠΑΡΟΧΗΣ ΑΔΕΙΑΣ ΙΔΡΥΣΗΣ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΕΥΚΤΗΡΙΩΝ ΟΙΚΩΝ ΚΑΙ ΝΑΩΝ.

Ζήτημα συνταγματικότητας δημιουργείται και από την μεταξική νομοθεσία περί παροχής άδειας ίδρυσης και λειτουργίας ευκτήριων οίκων, καθώς πρόκειται για χώρους όπου πραγματώνεται το δικαίωμα της λατρείας¹⁶¹. Βάσει του σχετικού νόμου, η άδεια ίδρυσης και λειτουργίας ναών και ευκτήριων οίκων χορηγείται από τον Υπουργό Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, μετά από αίτηση των ενδιαφερομένων, η οποία υποβάλλεται δια του μητροπολίτη της οικείας περιφέρειας

¹⁵⁹ ΣΤΕ 347/2002 (Πρακτικό Επεξεργασίας του σχεδίου προεδρικού διατάγματος περί διορισμού πολιτών της Ε.Ε. σε θέσεις εκπαιδευτικού προσωπικού της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης).

¹⁶⁰ Υπενθυμίζεται ότι (και) βάσει αυτής της λογικής κρίθηκε ως αντισυνταγματική η ενδεχόμενη προαιρετική αναγραφή του θρησκεύματος στις πολιτικές ταυτότητες, βάσει δηλαδή του πραγματικού κινδύνου «κοινωνικού στιγματισμού» εκείνων που θα επέλεγαν την μη-αναγραφή του θρησκεύματός τους, βλ. ΣΤΕ 2283/2001 και 2284/2001, *Υπόθ. των ταυτοτήτων, ΤοΣ*, 2001,27, σελ.1026 και 1048 επ.

¹⁶¹ Αρ. Μάνεσης, *supra note 1*, σελ.254, όπου « Στοιχείο της λατρείας είναι και το δικαίωμα για ανέγερση κτιρίων κατάλληλων για την άσκηση της».

στην οποία επιδιώκεται η ίδρυση του ναού και κυρώνεται από τον οικείο Δήμαρχο ή Πρόεδρο της Κοινότητας¹⁶².

8.2.5.4.1 Η ΣΧΕΤΙΚΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΣτΕ.

8.2.5.4.1.1 Ο ΔΙΑΠΙΣΤΩΤΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΤΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ.

Νομολογιακά έχει ερμηνευθεί ότι η παρεχόμενη άδεια προς ίδρυση ή λειτουργία ευκτήριων οίκων ή ναών έχει χαρακτήρα απλώς *διαπιστωτικό* της υπάρξεως των προϋποθέσεων υπό τις οποίες το Σύνταγμα έχει επιτρέψει την άσκηση της λατρείας και σε περίπτωση πραγματικής συνδρομής τους η χορήγηση της σχετικής άδειας είναι *υποχρεωτική*¹⁶³. Ως εδώ δεν φαίνεται να δημιουργείται κανένα ζήτημα, εφόσον η λατρεία, άρα και η ίδρυση χώρων προς άσκησή της, δεν πρέπει να παραβιάζουν το Σύνταγμα βάσει του άρ.5 παρα.1 Συντ.

8.2.5.4.1.2 Η ΕΞΑΡΤΗΣΗ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΑ ΚΑΤΟΧΥΡΩΜΕΝΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΠΡΟΣ ΑΚΩΛΥΤΗ ΑΣΚΗΣΗ ΤΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ ΑΠΟ ΚΡΙΤΗΡΙΑ «ΕΞΩΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΑ».

Ωστόσο, νομολογιακά υποστηρίζεται περαιτέρω ότι κατά την παραπάνω διερευνητική ενέργειά της, η Διοίκηση μπορεί να λάβει υπόψη της *το κατά πόσο υφίσταται πραγματικά η ανάγκη ίδρυσης και λειτουργίας ευκτήριου οίκου της συγκεκριμένης θρησκείας στην συγκεκριμένη περιοχή*, «τόσο από την άποψη του αριθμού των πιστών της οικείας θρησκείας ή δόγματος, που πρέπει να μην είναι εντελώς ασήμαντος στην περιοχή για την οποία ζητείται η άδεια, όσο και από την άποψη των χώρων δημόσιας λατρείας που διατίθενται ήδη στους οπαδούς της ίδιας θρησκείας ή του ίδιου δόγματος στην ανωτέρω περιοχή, ανεξαρτήτως της ονομασίας υπό την οποία ήδη εμφανίζονται οι υποβάλλοντες την αίτηση στην Διοίκηση. Όλα αυτά, υπό την επιφύλαξη των όσων ισχύουν για τους πιστούς και τους ναούς της ανατολικής

¹⁶² Άρθρο 1 των Α.Ν.1363/38 και 1672/39.

¹⁶³ ΣτΕ 3722/77(Ολομ.), Υπόθ. Ευκτήριου οίκου της εκκλησίας των Μορμόνων και ΣτΕ 381/80(ΤμΔ), Υπόθ. της Ελεύθερης Ευαγγελικής Εκκλησίας και ΣτΕ 2484/80(ΤμΔ), Υπόθ. ευκτήριου οίκου μαρτύρων του Ιεχωβά, σε Π.Ι. Παραράς, *supra note* 69, σελ.204.

ορθόδοξου του Χριστού Εκκλησίας, η οποία διέπεται από ιδιαίτερο συνταγματικά κατοχυρωμένο καθεστώς»¹⁶⁴.

Στο σημείο αυτό όμως το Δικαστήριο παραβλέπει το γεγονός ότι το Σύνταγμα κατοχυρώνει το ακώλυτο της λατρείας στο άρ.13 για όλες τις γνωστές θρησκείες, χωρίς να την εξαρτά από κριτήρια αριθμητικά, είτε αναφορικά προς τους πιστούς της θρησκείας είτε αναφορικά προς τον αριθμό των ήδη υπαρχόντων ναών αυτής. Το Σύνταγμα είναι ξεκάθαρο: *κάθε* γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη και τα σχετικά με την λατρεία της τελούνται *ανεμπόδιστα* υπό την προστασία των νόμων. Επομένως, από την στιγμή που η Διοίκηση λαμβάνει αίτηση προς παροχή άδειας ίδρυσης και λειτουργίας ναού ή ευκτήριου οίκου *γνωστής* θρησκείας, η παροχή της άδειας αυτής ως συστατικού αναγκαίου για την ακώλυτη άσκηση της λατρείας είναι υποχρεωτική για την Διοίκηση και δεν δύναται να εμποδίζεται από κριτήρια άλλα εκτός των συνταγματικά προβλεπομένων (δημόσια τάξη, χρηστά ήθη, δικαιώματα των άλλων, Σύνταγμα). Με άλλα λόγια, τα αριθμητικά και υποκειμενικά κριτήρια που αναγνωρίζει η νομολογία αντιβαίνουν πλήρως στο Σύνταγμα, πόσο μάλλον από την στιγμή που το άρ.25 παρα.1 εδ.δ Συντ. ορίζει ότι οι μόνοι επιτρεπόμενοι περιορισμοί ενός συνταγματικού δικαιώματος είναι εκείνοι που προβλέπονται απευθείας εκ του Συντάγματος ή εισάγονται με νόμο και όχι νομολογιακά¹⁶⁵.

8.2.5.4.2 Η ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΑ ΠΡΟΒΛΕΠΟΜΕΝΗ ΣΥΜΠΡΑΞΗ ΤΟΥ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗ.

Δεν πρέπει ακόμα να παραβλέπεται η προβλεπόμενη σύμπραξη του ορθόδοξου μητροπολίτη της οικείας περιφέρειας για την υποβολή της σχετικής αιτήσεως, η οποία είναι αναμενόμενο να μην θεωρείται δεδομένη, εφόσον πρόκειται για

¹⁶⁴ ΣΤΕ 867/74, Υπόθ. της Διεθνούς Εκκλησίας του Τετραγωνικού Ευαγγελίου και ΣΤΕ2231/70(Ολομ), Υπόθ. Διαμαρτυρομένων Αιγάλεω και Στε4636/77(ΤμΔ), Υπόθ. Ευκτήριος Οίκος της Ελευθέρας Ευαγγελικής Εκκλησίας, σε Ι.Π.Παραράς, *supra note* 68, σελ.203,-4.

¹⁶⁵ Έτσι και ο Π.Δ. Δαγτόγλου, *supra note* 3, σελ.381, όπου « Η ελευθερία αυτή (της λατρείας) δεν μπορεί να εξαρτάται, όπως δέχεται το ΣΤΕ, από την έρευνα της διοίκησης κατά πόσον υφίσταται πράγματι ανάγκη ανέγερσης ναού.[...]Δεν είναι επομένως σύμφωνη με το Σύνταγμα η έννοια που αποδίδει το ΣΤΕ στις σχετικές νομοθετικές διατάξεις και δεν διασώζει επομένως την συνταγματικότητά τους».

ετερόδοξο ναό. Γι' αυτό και αυτή η νομοθετική πρόβλεψη δημιουργεί προβλήματα και δυσχεραίνει την κατά τα άλλα συνταγματικά κατοχυρωμένη ελευθερία άσκησης της λατρείας και έκφρασης της θρησκευτικής συνείδησης μέσω της ίδρυσης ναών, όπως αποδεικνύει και η σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα¹⁶⁶.

8.2.5.4.3 ΤΟ ΙΔΙΑΙΤΕΡΟ ΣΧΕΤΙΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ.

Εξάλλου διόλου δεν συμβαδίζει με την αρχή της ισότητας όλων των (γνωστών) θρησκειών, όπως αυτή απορρέει από την αναγνώρισή τους στο άρ.13 παρα.2 εδ.α Συντ., το ιδιαίτερο καθεστώς που επιφυλάσσεται νομοθετικά στους ναούς της

¹⁶⁶ Πρόκειται για την πολύπαθη και μακρόχρονη υπόθεση της ίδρυσης, ανέγερσης και λειτουργίας τζαμιού στην Αττική. Την περίοδο της δικτατορίας έγγραφο της 24^{ης} Ιουλίου 1971, υπογραφόμενο από τον τότε γενικό διευθυντή Θρησκευμάτων Κωνσταντίνο Κούρκουλα και απευθυνόμενο στο Υπουργείο Προεδρίας και στην Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεως, ζητούσε την παροχή άδειας προς κανονική λειτουργία του Φετιχιέ Τζαμί του σταροπάζαρου, ευρισκόμενου δίπλα στο «ωρολόγιο του Κυρρήστου» (περιοχή Αέρηδες). Το Υπουργείο Πολιτισμού, με έγγραφο της 5^{ης} Οκτωβρίου 1971 προς το Υπουργείο Παιδείας, αρνήθηκε την παραχώρηση του συγκεκριμένου τεμένους λόγω του ιστορικού και μνημειακού χαρακτήρα της Ακρόπολης, κάτωθεν της οποίας ευρισκόταν το τέμενος. Το 1980 το θέμα επανέρχεται μετά από ερώτηση του βουλευτή Ζ.Τζελάλ και ανακοινώνεται η πρωτοβουλία της κυβέρνησης για παραχώρηση στις αραβικές κυβερνήσεις οικοπέδου προς τον σκοπό της ανέγερσης νέου μουσουλμανικού τεμένους στην Αθήνα. 20 χρόνια μετά (2000), οι πρεσβευτές αραβικών χωρών διαβεβαιώνονται πως απομένει μόνο η ρύθμιση τεχνικών και διαδικαστικών λεπτομερειών για την έναρξη της ανέγερσης τεμένους και ισλαμικού κέντρου στην Παιανία. Η ορθόδοξη Εκκλησία εξέφρασε αντιρρήσεις για την επιλογή της συγκεκριμένης περιοχής, στηριζόμενη στην έλλειψη μουσουλμανικού στοιχείου σε αυτή. Το αποτέλεσμα είναι οι πιστοί αυτοί να έχουν αναγκαστεί να μετατρέψουν αποθήκες και άλλους χώρους σε μικρά τζαμιά για την άσκηση της λατρείας τους, που είναι όμως συνταγματικά κατοχυρωμένα. Αναλυτικότερα βλ. Θωμάς Τσάτσος, Το τζαμί και οι ατζαμήδες, εφημερίδα *Ελευθεροτυπία*, 18/5/2004.

ορθόδοξης ανατολικής Εκκλησίας του Χριστού και αναγνωρίζεται νομολογιακά από τις παραπάνω αποφάσεις¹⁶⁷.

Η επιβίωση της μεταξικής αυτής νομοθεσίας και η ερμηνεία της, όπως αυτή αναλύθηκε παραπάνω, από το ΣτΕ, έχει γίνει αιτία να διατυπωθούν απόψεις¹⁶⁸ που ουδεμία θέση έχουν σε μια Πολιτεία που θέλει να αυτοχαρακτηρίζεται ως η κοιτίδα της δημοκρατίας, της ελευθερίας, της προστασίας των μειονοτήτων και της υπακοής στους νόμους.

8.3 Η ΠΡΟΒΑΛΛΟΜΕΝΗ ΑΙΤΙΟΛΟΓΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΑΡΞΗ ΤΟΥ ΚΑΘΕΣΤΩΤΟΣ ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ.

Τα στοιχεία της ιστορικής σύνδεσης της Ελλάδος με την θρησκεία της ορθόδοξης Εκκλησίας και της θρησκευτικής ομοιογένειας του ελληνικού πληθυσμού συχνά προβάλλονται ως αιτιολογία για το ισχύον συνταγματικό καθεστώς¹⁶⁹. Πράγματι σύμφωνα με υπολογισμούς το ποσοστό των ορθόδοξων αγγίζει στην Ελλάδα το 96%. Όμως δεν πρέπει να παραβλέπεται το γεγονός ότι και άλλες χώρες είναι ιστορικά συνδεδεμένες με μια συγκεκριμένη θρησκεία και έχουν επίσης συντριπτικό ποσοστό πολιτών που ανήκουν σε μια συγκεκριμένη θρησκεία, χωρίς ωστόσο να έχουν

¹⁶⁷ Βλ. τις αποφάσεις του ΣτΕ *supra* note 164, όπου «[...]Όλα αυτά, υπό την επιφύλαξη των όσων ισχύουν για τους πιστούς και τους ναούς της ανατολικής ορθόδοξου του Χριστού Εκκλησίας, η οποία διέπεται από ιδιαίτερο συνταγματικά κατοχυρωμένο καθεστώς».

¹⁶⁸ Βλ. δηλώσεις πολιτικών προσώπων για το θέμα ανέγερσης μουσουλμανικού τεμένους, ενδεικτικά Απ. Ανδρεουλάκος, τότε βουλευτής Ν.Δ., « *Και να το φτιάξουν οι ίδιοι το τέμενος. Να βρουν χώρο μόνοι τους και να οικοδομήσουν ναό.*», ακόμη Στ. Παπαθεμελής, τότε βουλευτής ΠΑΣΟΚ, «*Να δώσουμε λοιπόν το ζητούμενο τζαμί, αλλά να πάρουμε το ανάλογο. [...] Οι καλοί μας φίλοι Τούρκοι να παραχωρήσουν αμέσως την Αγία Σοφία στο Πατριαρχείο.*», σε *Εφημερίδα Ελευθεροτυπία*, 2/6/2000,σελ.16,-7 και Αλ. Χρυσανθακόπουλος, τότε βουλευτής ΠΑΣΟΚ, « *Τι είναι η Αθήνα; Ένα κοσμοπολίτικο κέντρο διεθνούς λατρείας όλων των θρησκειών του κόσμου; Μήπως να στήσουμε και τοτέμ;*», σε *εφημερίδα Ελευθεροτυπία*, 5/6/2000, σελ.2.

¹⁶⁹ Έτσι ο Π.Δ. Δαγτόγλου, *supra* note 3, σελ.378.

αναγάγει αυτή την θρησκεία σε συνταγματικά επίσημη ή επικρατούσα¹⁷⁰, όπως αντίθετα συμβαίνει στην ελληνική περίπτωση. Είναι άλλωστε αυτό ακριβώς το επιχείρημα της πλειοψηφίας των ορθοδόξων που χρησιμοποιείται σήμερα από την διοικούσα Εκκλησία για την αύξηση της (άτυπης) παρεμβατικής επιρροής της στην άσκηση της νομοθετικής εξουσίας., κόντρα στην κλασσική αρχή της άσκησης της αποκλειστικά από τα εκλεγμένα πολιτειακά όργανα¹⁷¹.

¹⁷⁰ Στην Ιταλία, Ισπανία και Πορτογαλία, όπου βέβαια οι ιστορικοί δεσμοί κράτους και καθολικισμού είναι αναμφισβήτητοι, άνω του 95% του πληθυσμού ασπάζεται τον καθολικισμό.

¹⁷¹ Βλ. τις «λαοσυνάξεις» και το περίφημο «δημοψήφισμα» εκ μέρους του Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου για το θέμα της αναγραφής του θρησκευματος στις ταυτότητες (2000), όπου ακριβώς επεκαλείτο την ιστορική σύνδεση Ελλάδος και ορθοδοξίας και ακόμη τον μεγάλο αριθμό πιστών που αντετίθεντο στην νομοθετική τροποποίηση του ζητήματος, με τελικό σκοπό την αποτροπή της Πολιτείας από αυτήν. Ενδεικτικά, Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος, « *Η Εκκλησία είναι η εκφράζουσα τον πιστό λαό μας[...]την τελική λέξη την έχει η κυβέρνηση[...]Φοβούμεθα ότι υπάρχει μια δέσμη μέτρων έτοιμων, τα οποία αποβλέπουν εις τον αποχρωματισμό της πατρίδος μας και του λαού μας.*», σε εφημερίδα *Ελευθεροτυπία*, 1/6/2000, σελ.18, 47, ακόμη ο ίδιος, «*Μακάρι να διεξαγόταν δημοψήφισμα, γιατί το 90% και πλέον θα ήταν υπέρ του θρησκευματος. Εμείς μιλάμε με το λαό. Δεν καθόμαστε στα παλάτια μας για να είμαστε ξένοι με το λαό.*», σε εφημερίδα *Το Βήμα*, 1/6/2000, σελ.Α8. Για σχολιασμό, βλ. ενδεικτικά την δήλωση του Αντ. Μανιτάκη, καθηγητή Συνταγματικού Δικαίου στον ραδιοσταθμό «Φλας», « *Είναι δηλώσεις κοσμικές και δείχνουν ότι η Εκκλησία συμπεριφέρεται πολιτικά.*», σε εφημερίδα *Η Αυγή*, 1/6/2000, σελ.80.

9 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ: Η ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ ΠΕΡΑΝ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΑ ΠΡΟΒΛΕΠΟΜΕΝΩΝ ΣΕ ΒΑΡΟΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΚΑΙ ΙΔΙΩΣ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΕΚΦΡΑΣΗΣ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΠΕΠΟΙΘΗΣΕΩΝ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΚΡΑΤΙΚΩΝ ΘΕΣΜΩΝ, ΩΣ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑ ΤΗΣ ΠΡΟΝΟΜΙΑΚΗΣ ΜΕΤΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΟΥΣΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ.

Ενόψει των ανωτέρω, γίνεται λόγος για *μερική* θρησκευτική ουδετερότητα του ελληνικού κράτους¹⁷². Ωστόσο, η ουδετερότητα δεν είναι ένα μέγεθος που μετράται, αλλά είτε υπάρχει είτε δεν υπάρχει. Θρησκευτική ουδετερότητα σημαίνει την *ισότιμη* αντιμετώπιση όλων των θρησκειών, η οποία είτε είναι τέτοια (ισότιμη) είτε δεν είναι. Από την στιγμή που, όπως αναλύθηκε παραπάνω, τέτοια αντιμετώπιση δεν υπάρχει στην ελληνική πραγματικότητα ως αποτέλεσμα της αναγνώρισης επικρατούσης θρησκείας με το άρ.3 Συντ., δεν μπορεί να γίνει λόγος για θρησκευτική ουδετερότητα της ελληνικής Πολιτείας, αλλά για *προνομιακή μεταχείριση* της επικρατούσης θρησκείας, η οποία αναπόφευκτα καταλήγει στην παραβίαση της διεθνώς και συνταγματικώς κατοχυρωμένης θρησκευτικής ελευθερίας του ατόμου μέσα από την συμπεριφορά κράτους και διοίκησης¹⁷³.

Τα αδιέξοδα αυτά θα μπορούσαν να αποφευχθούν με την αναθεώρηση του Συντάγματος του 2004 και τον ουσιαστικό χωρισμό κράτους-εκκλησίας μέσα από την κατάργηση της μεταξικής νομοθεσίας περί ανέγερσης ναών, την αντικατάσταση του κατηχητικού μαθήματος των θρησκευτικών στα σχολεία από ένα ουδέτερο μάθημα γενικής θρησκευσιολογίας, την κατάργηση του θρησκευτικού όρκου, την αποκαθήλωση

¹⁷² Έτσι ο Π.Δ. Δαγτόγλου, *supra note 3*, σελ.377,-8.

¹⁷³ Έτσι και Πηνελόπη Φουντεδάκη, *supra note 11*, σελ.671, όπου «[...]Για την Ελλάδα οι παρατηρήσεις αυτές έχουν ιδιαίτερη σημασία στο μέτρο που οι διακρίσεις σε βάρος των μειονοτήτων ως συνάρτηση της προνομιακής θέσης της επικρατούσας θρησκείας δεν περιορίζονται στις συνταγματικά και νομοθετικά προβλεπόμενες, αλλά εκτείνονται και σε άτυπες διακρίσεις που επιβάλλονται από την διοίκηση, αλλά και σε πιέσεις προς την πολιτική ηγεσία ως προς την ματαίωση λήψης αποφάσεων τις οποίες η ίδια η Ορθόδοξη Εκκλησία θεωρεί δυσμενείς. Η έκταση αυτών των φαινομένων συνδέεται με την ευρύτατη νομιμοποίηση της επικρατούσας θρησκείας στο κοινωνικό επίπεδο, σε συνάρτηση με την διαπλοκή κομμάτων-κράτους-εκκλησίας από την εποχή της μεταπολίτευσης, που δεν εμφανίστηκε σοβαρά να απειλείται προτού τεθεί το ζήτημα της αναγραφής του θρησκεύματος στις ταυτότητες.»

των θρησκευτικών συμβόλων από τους δημόσιους χώρους, την απάλειψη της προμετωπίδας του Συντάγματος και βέβαια την κατάργηση του άρ.3 Συντ¹⁷⁴. Όμως, μιας και αυτή η ευκαιρία χάθηκε, δέον κρίνεται να μην χαθεί και η επόμενη δυνατή, δηλαδή το έτος 2010. Κατά την εύστοχη δήλωση του Μουσικοσυνθέτη Μ. Θεοδωράκη, «*Ας μην ξεχνάμε ότι η Ελλάδα-Δημοκρατία προϋπήρξαν του Ελλάδα-Ορθοδοξία. Σε μια χώρα πράγματι εμπλουτισμένη από το ελληνικό πνεύμα, θα έπρεπε όλοι μας να είμαστε φύλακες-άγγελοι των μειονοτήτων, των αδυνάτων, των διαφορετικών*»¹⁷⁵.-

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ:

A Τίτλος εργασίας:

Η έκταση της ελευθερίας έκφρασης της θρησκευτικής συνείδησης στα πλαίσια κρατικών θεσμών, όταν αυτή διαφέρει από την επικρατούσα θρησκεία του κράτους - η περίπτωση της ισλαμικής μαντίλας στη Γαλλία και της ύπαρξης θρησκευτικών συμβόλων στα σχολεία.

B Περίληψη εργασίας:

Η θρησκευτική ελευθερία αναλύεται στην ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης και στην ελευθερία έκφρασης αυτής μέσω της λατρείας, στρεφόμενη κατά κράτους και ιδιωτών. Ιστορικά αναπτύχθηκε ως αντίβαρο στην κρατική εξουσία. Σήμερα κατοχυρώνεται σε διεθνές επίπεδο, με εξέχουσα την ΕΣΔΑ. Τα διεθνή κείμενα επιτρέπουν την εισαγωγή περιορισμών μόνο ως προς την ελευθερία έκφρασης της θρησκευτικής συνείδησης και υπό σαφείς όρους, διακρινόμενης της αρχής της αναλογικότητας. Η επιβολή τέτοιων περιορισμών πυκνώνει στις σύγχρονες πολυθρησκευτικές δυτικές κοινωνίες με κύριο νομικό μανδύα την κοσμικότητα της

¹⁷⁴ Βλ. αναλυτικότερα Παναγιώτης Δημητρόπουλος, Μήπως πρέπει να ξανασκεφτούμε το χωρισμό;, σε Φάκελος:Εκκλησία-Κράτος, Η ώρα του Διαζυγίου;, σε εφημερίδα *Ελευθεροτυπία*, 8/5/2004, σελ.62.

¹⁷⁵ Μ. Θεοδωράκης, εφημερίδα *Έθνος*, 1/6/2000, σελ.6.

δημοκρατίας, αλλά και το γενικό συμφέρον. Το άρ.13 Συντ. κατοχυρώνει το απαραβίαστο της θρησκευτικής συνείδησης και το ακώλυτο της λατρείας. Η ελευθερία αυτή εν συνόλω οριοθετείται γενικά από το άρ.5 και 25 παρα.3 Συντ., ειδικά από το άρ.13 Συντ.(κυρίως γνωστή θρησκεία, δημόσια τάξη, χρηστά ήθη). Περιορίζεται μόνο βάσει του άρ.25 Συντ.(αναλογικότητα και νομοθετική πρόβλεψη). Ωστόσο το καθεστώς επικρατούσης θρησκείας υπό το άρ.3 Συντ. στηρίζει πλήθος άλλων συνταγματικών και νομοθετικών διατάξεων (προμετωπίδα, άρ.16,33,59 Συντ., ΑΝ 1363/38 και 1672/39), με αποτέλεσμα καταρχήν τον περιορισμό του δικαιώματος και πέραν του άρ.25 Συντ. και κατ' επέκταση την παραβίαση θεμελιωδών δικαιωμάτων (άρ.2, 7, 13 Συντ., 9 ΕΣΔΑ σε συσχέτιση με 1518 ΑΚ). Ενόψει όλων αυτών και για την ουσιαστική κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας και της Δημοκρατίας, επείγει η αποσύνδεση κράτους-εκκλησίας.

Γ Λήμματα

Αρχή

- αναλογικότητας
- αναγκαιότητας
- καταλληλότητας

Απαραβίαστο θρησκευτικής συνείδησης

Ακώλυτο λατρείας

Αιτιώδης συνάφεια

Ασφάλεια, δημόσια

Αθεΐα

Διακρίσεις, θρησκευτικές

Δικαίωμα

- κατάχρηση
- παραβίαση
- πυρήνας του δικαιώματος

Δίκη

- ποινική
- πολιτική

Ελευθερία

- έκφρασης της θρησκευτικής συνείδησης
- λατρείας

-επιλογής θρησκευματος εκ μέρους των γονέων

Εκκλησία

Ήθη, χρηστά

Ηθική

Θεσμοί, κρατικοί

Θρησκεία

-επικρατούσα

-γνωστή

Ισότητα

-απόλαυσης των δικαιωμάτων

-όλων των θρησκειών

Καλό, γενικό

Κοινωνία, δημοκρατική

Κοσμικότητα

Κράτος

Μέσα, αθέμιτα

Νόμος

Νομιμότητα, του επιδιωκόμενου σκοπού

Οίκος, ευκτήριος

-ανέγερση

-ίδρυση

-λειτουργία

Οριοθετήσεις

-γενικές

-ειδικές

Όρκος

-πολιτικός

-θρησκευτικός

Ουδετερότητα, θρησκευτική

Παιδεία

-καθηγητής

-δάσκαλος

-μαθητής

-μάθημα θρησκευτικών

Περιορισμοί

-συνταγματικοί

-«εξωσυνταγματικοί»

-αντισυνταγματικοί

Προσηλυτισμός

Σύνταγμα

-προμετωπίδα

-συνταγματικότητα

Σύμβολα, θρησκευτικά

Συμφέρον, δημόσιο

Τάξη, δημόσια

Ταυτότητες, το ζήτημα των ταυτοτήτων

Υγεία, δημόσια

Υποχρεωτικότητα

-εκπαίδευσης

-μαθήματος θρησκευτικών.-

A Essay given title:

The extent of the freedom to manifest one's religion within the public constitutions, when the person's religious conscience differs than the dominant state religion- the case of the islamic headscarf in France and that of the existence of religious symbols in schools .

B Essay summary:

Freedom of religion consists of the freedom of conscience in religious matters and of the freedom to manifest one's religion through worship, being opposed against state and individuals. Through the course of history it was mainly developed as a means against the state's power. Today it is guaranteed in numerous international agreements, among which the ECHR beholds a special place. International legal texts permit limitations only as for the freedom to manifest one's religion and only under certain conditions that need to be met therefor, such as the principle of proportionality. Imposing such limitations is becoming a highly dense phenomenon in contemporary multi-religious western societies, namely in the name of secularity and

public interest. Article 13 of the greek Constitution guarantees religious conscience as being inviolable and both practice and worship of religion as being free without hindrance. The general legal framework within which the above freedoms are meant to be practiced and protected, are given by articles 5 and 25 para.3 of the Constitution, while specific conditions are required by article 13 (the known character of the religion, compatibility to public order and moral attitudes). Beyond this both in general and in specific shaped legal framework, limitations may be imposed strictly under the requirements of article 25 of the Constution (principle of proportionality, prescription by law). However the regime of dominant religion under article 3 has given rise to various statutory and common law provisions (frontispiece, articles 16, 33, 59 of the Constitution, law no.1363/1938 as amended by law no.1672/1939), as a result of which limitations are in fact imposed even beyond article 25 of the Constitution , while fundamental rights are being violated (articles 2, 7, 13 Const., art.9 ECHR in relation to art.1518 of the Civil Code). Consequently and at the aim of fully guaranteeing religious freedom and democracy, what urges to be done is the disconnection of state and church.-

C Entries

Atheism

Causality

Church

Constitution

-constitutionality

-frontispiece

Discrimination, religious

Education

-teacher

-professor

-student

-lesson concerning religion

Equality

-as for the enjoyment of rights

-of all known religions

Freedom

- to manifest one's religion
- of worship
- of parents to choose the religious beliefs of their children

Health, public

Identity, the matter of

Institutions, public

Interest, public

Inviolable, of religious conscience

Law

Legality, of the targeted aim

Limitations

- statutory
- extrastatutory
- antistatutory

Means, fraudulent

Morality

Morals, high-principled

Neutrality, religious

Nature, compulsory

- of attendance of the lesson concerning religion
- of education

Order, public

Pledge

- religious
- civil

Principle

- of proportionality
- of necessity
- of suitability

Proselytism

Religion

- dominant
- known

Right

-abuse
-infringement
-hard core
Scope
-general
-specific
Secularity
Society, democratic
State
Symbols, religious
Temple of worship
-construction
-foundation
-operation
Trial
-criminal
-civil
Unhindered, of worship
Welfare, general.-

Δ Πηγές

1. Βιβλία

Ανδρουλάκης Νικόλας Κ., *Ποινικό Δίκαιο, Γενικό μέρος, Θεωρία για το Έγκλημα*, Εκδόσεις Π.Ν. Σάκκουλα, 2000

Δαγτόγλου Π.Δ., *Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα α'*, Εκδόσεις Σάκκουλα, 1991

Δημητρόπουλος Α.Γ., *Συνταγματικά Δικαιώματα, ΙΙΙ, Ι έκδοση*, 2004

J.D. Van Der VYVER/J. Witte, Jr. (eds), *Religious Human Rights in Global Perspective, Legal Perspectives*, Martinus Nijhoff-Kluwer, The Hague 1996

Καρράς Αργύριος, *Ποινικό Δικονομικό Δίκαιο*, Εκδόσεις Α.Ν. Σάκκουλα, 1998

Μάνεσης Αριστόβουλος, *Συνταγματικά δικαιώματα, Ατομικές ελευθερίες α'*, Εκδόσεις Σάκκουλα, 1982

Ορφανουδάκης Σαράντης, *Η αρχή της αναλογικότητας, Μελέτες Συνταγματικού Δικαίου και Πολιτειολογίας*, 11, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2003

Παπαχρίστου Θανάσης Κ., *Εγχειρίδιο Οικογενειακού Δικαίου*, Εκδόσεις Σάκκουλα, 1998

Παραράς Πέτρος Ι., *Σύνταγμα 197-Corpus, άρθρα 1-50, Νομολογία ΣτΕ*, τόμος Ι, Εκδόσεις Α.Ν. Σάκκουλα, 1982

Τσάτσος Δημήτρης Θ., *Συνταγματικό Δίκαιο, α, Θεωρητικό Θεμέλιο*, Εκδόσεις Σάκκουλα, 1985

2. Άρθρα

Berlin Howard, Muslims and Jews on the same side of several battles, 8/3/2004, <http://www.delawareonline.com/newsjournal/opinion/devoice/03082004.html>.

Delperee F., Elements de comparaison, Belgique, *Revue Europeene de droit public*, Vol.14-No 1, spring 2002, Esperia Publication Ltd, σελ.289-311.

Δημητρόπουλος Π., Μήπως πρέπει να ξανασκεφτούμε το χωρισμό;, σε Φάκελος:Εκκλησία-Κράτος, Η ώρα του Διαζυγίου;, *Ελευθεροτυπία*, 8/5/2004, σελ.62.

Gauthier C./Dubos O., Elements de comparaison, France, *Revue Europeene de droit public*, Vol.14-No 1, spring 2002, Esperia Publication Ltd, σελ.351-379.

Grabenwarter Chr., Elements of Comparison, Austria, *Revue Europeene de droit public*, Vol.14-No 1, spring 2002, Esperia Publication Ltd, σελ.275-289.

Καμίνης Γ.Β., Αποφάσεις Ανεξάρτητων Διοικητικών Αρχών, Αφιέρωμα:Συνήγορος του Πολίτη και θρησκευτική ελευθερία, *ΤοΣ*, 26, 2000, σελ.597-617.

Μανιτάκης Αντώνης, Εισήγηση στην Εθνική Επιτροπή των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, *ΤοΣ*, 26, 2000, σελ.871-875.

Μπουχάγιαρ Κωνσταντίνος, Η άρση της σύγκρουσης των δικαιωμάτων της ελευθερίας έκφρασης και της θρησκευτικής ελευθερίας στις αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, *Διοικητική Δίκη*, 12, 2000 Α, σελ.285-297.

Ο' Dowd T.J., Elements of Comparison, Ireland, *Revue Europeene de droit public*, Vol.14-No 1, spring 2002, Esperia Publication Ltd, σελ.427-585.

Perkins John L., Freedom and the banning of Islam's scarf, <http://www.alphalink.com.au/jperkins/scarf.htm>.

Rytter J.E. Gotze M., Elements of Comparison, Denmark, *Revue Europeene de droit public*, Vol.14-No 1, spring 2002, Esperia Publication Ltd, σελ.311-337.

Τσάτσης Θωμάς, Το τζαμί και οι ατζαμήδες, *Ελευθεροτυπία*, 18/5/2004.

Φουντεδάκη Πηνελόπη, Σχέσεις κράτους και εκκλησίας στον ευρωπαϊκό χώρο, ΤοΣ,26,2000, σελ.648-673.

3. Internet

Islamic Human Rights Commission, Briefing: Good practice on the Headscarf in Europe, 9/3/2004, Germany, <http://www.ihrc.org.uk/show.php?id=1030>.

Issuing of passports to British Muslimahs wearing hijab, 11/4/2000, <http://www.ihrc.org.uk/show.php?id=144>.

<http://newsvote.bbc.co.uk>.

4. Φύλλα εφημερίδων

Η Αυγή, 1/6/2000, σελ.80.

Το Βήμα, 1/6/2000, σελ.Α8

Ελευθεροτυπία, 1/6/2000, σελ.18, 47, 2/6/2000, σελ.16,-7, 5/6/2000, σελ.2.

Το Έθνος, 1/6/2000, σελ.6.

5. Νομολογία εθνικών δικαστηρίων (κατά χρονολογική σειρά)

Εφαθ (Βούλευμα)2950/1930, *Υπόθ.* του Ουνίτη Αρχιερέα που προσηλυτίζει, *Θέμις*, 1931, σελ. 103.

ΑΠ 1049/47(ΤμΒ), *Υπόθ.* Προσηλυτισμού, *ΕΕΝ*, 1948, σελ.100.

ΑΠ 1212/1948, *Υπόθ.* Προσηλυτισμού των πολιτών των Σοφάδων από χλιαστές, *ΕΕΝ*, 1949, σελ.29.

ΣτΕ 1417/49(Ολομ), *Υπόθ.* του Χιλιαστή Δημοδιδάσκαλου της Ανθούσας, *Θέμις*, 1950, σελ.148.

ΑΠ 137/53, *Υπόθ.* Χιλιαστή που προσηλυτίζει ανήλικο, *ΠοινΧρον*, 1953, σελ.316.

ΣτΕ 2276/1953(Ολομ), *Υπόθ.* ναού Ευαγγελικών ως άνδρου προσηλυτισμού, *Θέμις*, 1954, σελ.398.

ΑΠ 54/58(ΤμΒ), *Υπόθ.* Χιλιαστών πωλητών βιβλίων που προσηλυτίζουν αφελείς, *ΠοινΧρον*, 1958, σελ.273.

ΑΠ 498/1961, *Υπόθ.* των Πεντηκοστιανών που προσηλυτίζουν Ορθόδοξες, *ΠοινΧρον*, 1962, σελ.212.

ΕφΠειρ 36/1962 (Βούλευμα), *ΕΕΝ*, 1962, σελ.421.

ΣτΕ 1016/63 (Ολομ), *Υπόθ.* Καθολικού Μοναχού, *Αρχείο Αποφάσεων ΣτΕ*, 1964.

ΣτΕ2231/70(Ολομ), *Υπόθ.* Διαμαρτυρομένων Αιγάλεω, σε Ι.Π.Παραράς, *Σύνταγμα 197-Corpus, άρθρα 1-50, Νομολογία ΣτΕ*, τόμος Ι, Εκδόσεις Α.Ν. Σάκκουλα, 1982, σελ.203,-4.

Στε 867/74(Ολομ), *Υπόθ.* της Διεθνούς Εκκλησίας του τετραγωνικού Ευαγγελίου, σε Π.Ι. Παραράς, *Σύνταγμα 197-Corpus, άρθρα 1-50, Νομολογία ΣτΕ*, τόμος Ι, Εκδόσεις Α.Ν. Σάκκουλα, 1982, σελ.203,-4.

ΑΠ 997/1975, *ΠοινΧρον*, 26, σελ.380.

ΣτΕ2105/75(Ολομ), *Υπόθ.* Οικογενειακού επιδόματος σε ζευγάρι χιλιαστών, *Αρμεν*, 1977, σελ.242.

ΣτΕ 2106/75(Ολομ), *Υπόθ.* του μάρτυρα του Ιεχωβά στο δημοτολόγιο της Κέρκυρας, *Αρμεν*, 1977, σελ.242.

ΑΠ 1035/1975, *Υπόθ.* του επισκέπτη προσηλυτιστή, *ΠοινΧρον*, 1976, σελ.391.

ΣτΕ 4079/1976 (Τμ.Γ), *Υπόθ.* Μάθημα Σαββάτου για τους «Αντβεντιστές της Έβδομης Ημέρας», *ΤοΣ*, 1977, σελ.643.

ΣτΕ1706/1977(Ολομ.), *Υπόθ.* Μάθημα Σαββάτου για τους «Αντβεντιστές της Έβδομης Ημέρας», *ΤοΣ*, 1977, σελ.643.

ΣτΕ 2209/77, *ΤοΣ* 1977, σελ.636, ΔιοικΕφΑθ 311/80, *ΤοΣ* 1980, 24, σελ.235

Στε4636/77(ΤμΔ), *Υπόθ.* Ευκτήριος Οίκος της Ελευθέρας Ευαγγελικής Εκκλησίας, σε Ι.Π.Παραράς, *Σύνταγμα 197-Corpus, άρθρα 1-50, Νομολογία ΣτΕ*, τόμος Ι, Εκδόσεις Α.Ν. Σάκκουλα, 1982, σελ.203,-4.

ΣτΕ 3722/77(Ολομ.), *Υπόθ.* Ευκτήριου οίκου της εκκλησίας των Μορμόνων, σε Π.Ι. Παραράς, *Σύνταγμα 197-Corpus, άρθρα 1-50, Νομολογία ΣτΕ*, τόμος Ι, Εκδόσεις Α.Ν. Σάκκουλα, 1982, σελ.203,-4.

Πρακτικό Επεξεργασίας Διαταγμάτων 409/1977, *ΤοΣ*, 1977, σελ. 475 επ.

ΑΠ 1155/1978, *Υπόθ.* του αγράμματος και απλοϊκού χωρικού, *ΝοΒ*, 1979, σελ.457.

ΜονΠλημΘεσσαλ.23161/1978, *Υπόθ.* της χριστιανής ορθόδοξης μάρτυρος, *ΠοινΧρον*, 1979, ΚΘ, σελ.179.

ΕφΑθ.3796/1979, *Υπόθ.* του καθηγητή Φιλοσοφίας Δικαίου, *ΠοινΧρον*, 1979, ΚΘ, σελ.508.

ΣτΕ 381/80(ΤμΔ), *Υπόθ.* της Ελεύθερης Ευαγγελικής Εκκλησίας, σε Π.Ι. Παραράς, *Σύνταγμα 197-Corpus, άρθρα 1-50, Νομολογία ΣτΕ*, τόμος Ι, Εκδόσεις Α.Ν. Σάκκουλα, 1982, σελ.203,-4.

ΣτΕ 2484/80(ΤμΔ), Υπόθ. ευκτήριου οίκου μαρτύρων του Ιεχωβά, σε Π.Ι. Παραράς, *Σύνταγμα 197-Corpus, άρθρα 1-50, Νομολογία ΣτΕ*, τόμος Ι, Εκδόσεις Α.Ν.Σάκκουλα, 1982, σελ.204.

*ΕφΘεσσαλ.*171/1980, Υπόθ. μάρτυρα δικηγόρου, *Υπερ*, 1991, σελ. 637επ.

ΑΠ 840/1984 (ΤμΕ), Υπόθ. προσηλυτισμού άπειρης χήρας, *ΠοινΧρον*, 1986, σελ.767.

ΣτΕ 292/84, Ολομέλεια

ΣτΕ 2112/1984(ΤμΔ), Σαράντης Ορφανουδάκης, *Η αρχή της αναλογικότητας, Μελέτες Συνταγματικού Δικαίου και Πολιτειολογίας*, 11, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2003, σελ. 78-83.

ΣτΕ 3533/86(ΤμΓ), Υπόθ. Χιλιάστριας καθηγήτριας φιλολόγου, *ΕλΔικ*, 1987, σελ. 1476.

ΣτΕ 194/87(ΤμΓ), Υπόθ. του άθεου φοιτητή, *ΕλλΔνη*, 1987, σελ.1476.

*ΕφΑθ*1843/1987, Υπόθ. Γάμου χιλιαστών, *ΝοΒ*, 1987, σελ.782,

*ΔιοικΕφ.*Αθ. 2702/1987, Υπόθ. Καθολικής νηπιαγωγού, *ΝοΒ*, 1988, σελ.821

ΑΠ 163/1987, *Ποιν.Χρον.*, ΛΖ', σελ.395 επ.)

Διοικ.Εφ.Αθ. 299/1988, Υπόθ. του άθεου δασκάλου, *ΔιοικΔίκη* 1989, σελ.83.

*ΤριμΕφΘεσσαλ.*3269/1989, Υπόθ. μάρτυρα αρνούμενου να ορκιστεί, *Αρμεν*, 1990, σελ.666.

ΑΠ 1266/1993, Υπόθ. του προσηλυτίζοντος στρατιωτικού, *ΠοινΧρον*, 1993, σελ.1017.

ΣτΕ 2283/2001 και 2284/2001, Υπόθ. των ταυτοτήτων, *ΤοΣ*, 27, 2001, σελ.1026 και 1048 επ.

ΣτΕ 347/2002 (Πρακτικό Επεξεργασίας).

6. Νομολογία ΕΛΔΑ

Υπόθ. Κοκκινάκης κατά Ελλάδα, απόφ. υπ' αριθμόν 3/1992/348/421

Υπόθ. Wingrove v. UK, απόφ. υπ' αριθμόν 19/1995/525/611

Υπόθ. Otto Preminger Institute v. Austria, απόφ. υπ' αριθμόν 11/1993/406/485

7. Νομολογία άλλων δικαστηρίων

Tribunal federal suisse (TF), Lausanne, 2P.419/1996-Arret de la Ite Cour de droit public du 12/11/1997 dans la cause X.c. Conseil d'Etat du canton de Geneve, *Revue Universelle des droits de l' homme*, 1998, Vol.10, No 1-2, σελ.53-58.

8. Διεθνή νομοθετικά κείμενα

Bill of Rights, Virginia (ΗΠΑ), 1776

Γαλλική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη, 1789.

Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Ρώμη, 1950 (ΕΣΔΑ) με το πρόσθετο πρωτόκολλο αυτής και τα οχτώ επόμενα πρωτόκολλα.

Διεθνές Σύμφωνο Ατομικών και Πολιτικών Δικαιωμάτων, Νέα Υόρκη, 1950, (ΔΣΑΠΔ) και τα πρωτόκολλα αυτού.

9. Άλλα ελληνικά κείμενα

Σύνταγμα του 1844, 1911, 1952, 1968, 1975, 1986, 2004.

Ν.δ.1363/1938, όπως τροποποιήθηκε από το ν.1672/1939.

Ν. 1250/1982.

Ν.2915/2001.

Ν. 2676/1999.

Αιτιολογική Έκθεση Σχεδίου Κώδικα Ποινικής Δικονομίας (Σ.Κ.Π.Δ.).

Ε. Συντομογραφίες

βλ. – βλέπε

Σύντ. – Σύνταγμα

Άρ. – άρθρο

Παρα. – παράγραφος

ΕΣΔΑ – Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

ΕΔΔΑ – Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

ΕΕΑΔ – Ευρωπαϊκή Επιτροπή των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων

ΔΣΑΠΔ- Διεθνές Σύμφωνο των Ατομικών και Πολιτικών Δικαιωμάτων

ECHR – European Convention on Human Rights

ΣτΕ- Συμβούλιο της Επικρατείας

ΑΠ- Άρειος Πάγος

Ολομ.- Ολομέλεια

Τμ.- τμήμα

Υπόθ.- υπόθεση

ΣτΠ- Συνήγορος του Πολίτη.